

บทที่ ๒

หลักอิทธิบาท ๔ ในคัมภีร์พระพุทธศาสนา

ในบทนี้ผู้วิจัยจะได้กล่าวถึงหลักการแนวคิด ทฤษฎี เกี่ยวกับหลักอิทธิบาท ๔ มีดังต่อไปนี้

๑. แนวคิดเกี่ยวกับอิทธิบาท ๔
๒. ทฤษฎีที่เกี่ยวข้องกับหลักอิทธิบาท ๔
๓. ความหมายของอิทธิบาท ๔
๔. ความสำคัญของอิทธิบาท ๔
๕. องค์ประกอบของอิทธิบาท ๔
๖. ลักษณะของอิทธิบาท ๔

๒.๑ แนวคิดเกี่ยวกับหลักอิทธิบาท ๔

ในพระพุทธศาสนานั้น องค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ทรงแสดงพระธรรมเทศนาถึงอิทธิบาท ๔ ประการ คือ เจริญอิทธิบาท ประกอบด้วย ฉันทสมาธิปธานสังขาร^๑ หมายถึง สมาธิที่เกิดจากฉันทะและความเพียรที่มุ่งมั่น เจริญอิทธิบาทประกอบด้วย วิริยสมาธิปธานสังขาร หมายถึง สมาธิที่เกิดจากวิริยะและความเพียรสร้างสรรค์ เจริญอิทธิบาทประกอบด้วย จิตตสมาธิ ปธานสังขาร หมายถึง สมาธิที่เกิดจากจิตตะและความเพียรสร้างสรรค์ เจริญอิทธิบาท ประกอบด้วย วิมังสาสมาธิปธานสังขาร หมายถึง สมาธิที่เกิดจากวิมังสาและความเพียรสร้างสรรค์ เพราะฉะนั้น อิทธิบาท ๔ มีองค์ประกอบ ดังนี้ ฉันทะ^๒ หมายถึง สร้างความพอใจในกุศล คือ ความประสงค์จะทำยิ่งขึ้น ความพึงพอใจ ความใคร่เพื่อจะทำ ความฉลาด ความพอใจในธรรม ฉันทสมาธิ^๓ หมายถึง สมาธิที่เกิดจากฉันทะ วิริยะ หมายถึง การปรารถนาความเพียรทางใจ สัมมาวายามะ จิตตะ หมายถึง มโน มานัส มโนวิญญูณธาตุที่สมกัน และปธานสังขารหมายถึง ความเพียรที่มุ่งมั่น (ปธาน) ปรารถนาความเพียร ประคองจิต ความขะมักเขม้น^๔ ความบากบั่น ความตั้งหน้า ความพยายาม ความอดุสาหะ ความทนทาน ความเข้มแข็ง ความก้าวไปอย่างไม่ท้อถอย ความไม่ทอดทิ้งธุระ ความประคับประคองธุระไว้ด้วยดี วิริยะ วิริยอินทรีย์ วิริยะพละสัมมาวายามะ วิมังสา หมายถึง ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ความไม่หลง ความวิจยธรรม สัมมาทิฏฐิสมาธิหมายถึง ความตั้งอยู่แห่งจิต ความดำรงอยู่แห่งจิต ความไม่ส่ายไปแห่งจิต ความไม่ฟุ้งซ่านแห่งจิต ภาวะที่จิตไม่ส่ายไป ความสงบ สัมมาสมาธิ (สภาวะที่จิตมีอารมณ์เดียว) นอกจากนี้ องค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ตรัสถึง อิทธิบาท ซึ่งได้ทรงแสดงพระธรรมเทศนาที่ปรากฏในพระอภิธรรมปิฎก ดังนี้

^๑ อัง.เอกก. (ไทย) ๑/๓๙๘/๔๔๕.

^๒ ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๔๗/๑๗๗.

^๓ ม.ม. (ไทย) ๑๓/๒๔๗/๒๙๒.

^๔ อัง.ปัญจก. (ไทย) ๓/๖๗-๗๐/๓๓.

อิทธิบาท ๔ ได้แก่ ภิกษุในธรรมวินัยนี้

- ๑) เจริญอิทธิบาทที่ประกอบด้วยฉันทสมาธิและปธานสังขาร
- ๒) เจริญอิทธิบาทที่ประกอบด้วยวิริยสมาธิและปธานสังขาร
- ๓) เจริญอิทธิบาทที่ประกอบด้วยจิตตสมาธิและปธานสังขาร
- ๔) เจริญอิทธิบาทที่ประกอบด้วยวิมมังสาสมาธิและปธานสังขาร^๕

ปิ่น มุทุกันต์ พ.อ. ให้ความหมายว่า อิทธิบาท อิทธิ แปลว่า ฤทธิ์ บาท แปลว่า ทาง ปฏิบัติ รวมกันเข้าเป็นศัพท์เดียว อิทธิบาท แปลว่า ทางปฏิบัติเพื่อให้บังเกิดฤทธิ์ ฤทธิ์ของคนสามัญก็คือการทำงานให้สำเร็จสมประสงค์ เพราะฉะนั้นอิทธิบาทจึงแปลว่า คุณเครื่องสำเร็จ ความประสงค์ หรืออีกอย่าง คือ ปฏิปทาแห่งความสำเร็จ^๖

พุทธทาสภิกขุ ได้อธิบายว่า อิทธิบาท แยกเป็น “อิทธิ” แปลว่า ความสำเร็จ “บาท” แปลว่า ฐาน เจริญ ดังนั้น อิทธิบาท จึงแปลว่า รากฐานแห่งความสำเร็จ ซึ่งมี ๔ อย่าง คือ ฉันทะ วิริยะ จิตตะ วิมังสา^๗

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต) ได้เขียนเกี่ยวกับอิทธิบาท ๔ สรุปได้ว่า

หลักธรรมที่ไม่เคยล้าสมัย หรือหลักธรรมอันเป็นหลักแห่งความสำเร็จ หรือทางแห่งความสำเร็จ ๔ ประการ ที่ในปัจจุบันแม้เราจะหลงลืมกันไปบ้างว่า คืออะไร แต่ถ้าหากได้ย้อนรำลึกกันบ้างว่า มีอะไร และคืออะไร จะเห็นได้ว่าหลักธรรมอายุ ๒ พันกว่าปีนี้ ไม่มีใครว่าใดที่จะเรียกว่าล้าสมัย

- ๑) ฉันทะ เพราะเหตุว่าทรงรักสิ่งที่ทรงทำ จึงได้ทำสิ่งที่ทำอยู่ในขณะนี้
- ๒) วิริยะ คือความพากเพียร ความพยายามไม่ย่อท้อ
- ๓) จิตตะ คือความเอาพระทัยจดจ่อในสิ่งที่ทรงทำ เพราะฉะนั้นท่านจึงทำได้
- ๔) วิมังสา ทำงานแล้วไม่ทิ้ง คอยตรวจสอบ ทบทวน ไตร่ตรอง พิจารณา

ดังนั้น หลักความสำเร็จ ปฏิบัติตามหลักธรรม ที่จะนำไปสู่ความสำเร็จแห่งกิจการ ที่เรียกว่า อิทธิบาท (ธรรมให้ถึงความสำเร็จ) ซึ่งมี ๔ ข้อ คือ^๘

๑. ฉันทะ รักงาน (การเห็นคุณค่า ความรัก ความพอใจ) คือ มีใจรัก พอใจจะทำสิ่งนั้น และทำด้วยใจรัก ต้องการทำให้เป็นผลสำเร็จอย่างดีแห่งกิจหรืองานที่ทำ มิใช่สักว่าทำเพื่อให้เสร็จๆ หรือ เพียงเพราะอย่างได้รางวัลหรือผลกำไร

๒. วิริยะ สู้งาน (ความเพียร เห็นเป็นความท้าทาย ใจสู้ ขยัน) คือ พากเพียรทำ ขยันหมั่นประกอบ หมั่นกระทำสิ่งนั้นด้วยความพยายามเข้มแข็งอดทน เอาธุระ ไม่ทอดทิ้ง ไม่ทอดถอย ก้าวไปข้างหน้าจนกว่าจะสำเร็จ

^๕ อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๔๓๑ - ๔๖๕/๓๔๒ - ๓๕๗

^๖ ปิ่น มุทุกันต์, พ.อ. **แนวสอนธรรมะตามหลักสูตรนักธรรมตรี**, (กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕), หน้า ๒๒๖.

^๗ พุทธทาสภิกขุ, **ขรรษาธรรม, พิมพ์ครั้งที่๔**, (กรุงเทพมหานคร : สุขภาพใจ, ๒๕๓๗), หน้า ๙๐.

^๘ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), **ธรรมานุญชีวิต, พิมพ์ครั้งที่๔**, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์กรมศาสนา, ๒๕๔๕), หน้า ๔๐.

๓. จิตตะ ใส่ใจงาน (ความคิด อุทิศตัวต่องาน ใจจดจ่อ จริงจัง) คือ เอาจิตฝึกฝืน ตั้งจิตรับรู้ในสิ่งที่ทำ และทำสิ่งนั้นด้วยความคิดไม่ปล่อยจิตใจให้ฟุ้งซ่านเลื่อนลอย ใช้ความคิดในเรื่องนั้นบ่อยๆ เสมอๆ ทำกิจหรืองานนั้นอย่างอุทิศตัวอุทิศใจ

๔. วิมังสา ทำงานด้วยปัญญา (ไตร่ตรอง พิสูจน์ ทดสอบ ตรวจสอบ ตรวจสอบ แก้ไข) ใช้ปัญญาสอบสวน คือ หมั่นใช้ปัญญาพิจารณาใคร่ครวญตรวจสอบหาเหตุผล และตรวจสอบข้อยิ่งหย่อนเกินเลยบกพร่องขัดข้องในสิ่งที่ทำนั้น โดยรู้จักทดลอง วางแผน วัดผล คิดค้นวิธีแก้ไขปรับปรุง เป็นต้น เพื่อจัดการและดำเนินงานนั้นให้ได้ผลดียิ่งขึ้นไป

พระธรรมโกศาจารย์ (ปัญญานันทภิกขุ) ได้อธิบายว่า อิทธิบาท คือ ทางที่จะไปสู่ความสำเร็จ ๔ ประการ คือ ๑) ฉันทะ ความพอใจ ๒) วิริยะ ความเพียร ๓) จิตตะ ความเอาใจใส่ และ ๔) วิมังสา ไตร่ตรองค้นคว้าในสิ่งนั้นๆ ถ้าเรารักสิ่งนั้น เอาใจใส่สิ่งนั้น มันก็ก้าวหน้า การคิดการทำก็ก้าวหน้าต่อไป เพราะเรารักสิ่งนั้น ถ้าไม่รักมันก็ไม่ไปได้^๙

สรุปได้ว่า อิทธิบาท ๔ หมายถึง หลักธรรมที่ปฏิบัติเพื่อเอาชนะปัญหาและอุปสรรคต่างๆ เป็นหนทางนำไปสู่ความสำเร็จในหน้าที่การงานต่างๆตามที่มุ่งหวังไว้ ซึ่งประกอบด้วยฉันทะ (ความพอใจ) วิริยะ (ความเพียร) จิตตะ (ความคิด) และวิมังสา (ความไตร่ตรอง)

พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต) กล่าวถึงองค์ประกอบของอิทธิบาท ๔ ไว้ดังนี้^{๑๐}

๑) **ฉันทะ แปลว่า** ความพอใจ ได้แก่ ความมีใจรักในสิ่งที่ทำ และพอใจใฝ่รักในจุดหมายของสิ่งที่ทำนั้น อยากทำสิ่งนั้นๆ ให้สำเร็จ อยากให้งานนั้นหรือสิ่งนั้นบรรลุ พุดง่ายๆ ว่ารักงานและรักจุดหมายของงาน พุดให้ลึกลงไปทางธรรมว่า ความรักความใฝ่ใจปรารถนาต่อภาวะดีงามเต็มเปี่ยมสมบูรณ์ ซึ่งเป็นจุดหมายของสิ่งที่กระทำหรือซึ่งจะเข้าถึงได้ด้วยการกระทำนั้น อยากให้สิ่งนั้นๆ เข้าถึงหรือดำรงอยู่ในภาวะที่ดีที่งามที่ประณีต ที่สมบูรณ์ที่สุดของมันหรืออยากให้ภาวะดีงามเต็มเปี่ยมสมบูรณ์ของสิ่งนั้นๆ ของงานนั้น อยากทำให้สำเร็จผลตามจุดหมายที่ดีงามนั้น เมื่อเห็นสิ่งนั้นหรืองานนั้นกำลังเดินนำไปสู่จุดหมาย ก็เกิดปิติเป็นความเอิบอิ่มใจ ครั้นสิ่งหรืองานที่ทำบรรลุจุดหมายก็ได้รับโสมนัสเป็นความฉ่ำชื่นใจที่พร้อมด้วยความรู้สึกโปร่งโล่งผ่องใสเบิกบานแผ่ออกไปเป็นอิสระไร้ขอบเขต ถ้าสามารถปลูกเร้าฉันทะให้เกิดอย่างแรงกล้า เกิดความรักในคุณค่าความดีงามความสมบูรณ์ของสิ่งนั้นหรือจุดหมายนั้นอย่างเต็มที่แล้ว คนก็จะทุ่มเทชีวิตจิตใจอุทิศให้แก่สิ่งนั้น เมื่อรักแท้ก็มอบใจให้อาจถึงขนาดยอมสละชีวิตเพื่อสิ่งนั้นได้ เมื่อมีฉันทะมาแล้วก็ต้องการทำสิ่งนั้นให้ดีที่สุดให้สำเร็จผลอย่างดีที่สุดของสิ่งนั้นของงานนั้น ไม่หวั่นพะวงกับสิ่งล่อเร้าหรือผลตอบแทนทั้งหลาย จิตใจก็มุ่งมั่นแน่วแน่นมั่นคงในการดำเนินสู่จุดหมาย เดินเรียบสม่ำเสมอ ไม่ชานไม่ส่าย ฉันทสมาธิ จึงเกิดขึ้นโดยนัยนี้ และพร้อมนั้นปธานสังขาร คือ ความเพียรสร้างสรรค์ก็ย่อมเกิดควบคู่มาด้วย

๒) **วิริยะ แปลว่า** ความอาจหาญ แกล้วกล้า บากบั่น ก้าวไป ใจสู้ ไม่ย่อท้อไม่หวั่นกลัว ต่ออุปสรรคและความยากลำบาก เมื่อคนรู้ว่าสิ่งใดมีคุณค่าควรแก่การบรรลุถึง ถ้าวิริยะเกิดขึ้นแก่เขา

^๙ พระธรรมโกศาจารย์ (ปัญญานันทภิกขุ), **พจนานุกรมธรรมปัญญาฉันทะ**, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, ม.ป.ป.), หน้า ๑๕๐.

^{๑๐} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), **พุทธธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๘**, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหา จุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๒), หน้า ๘๔๒ - ๘๔๔.

แล้ว แม้ได้ยืนยันว่าจุดหมายนั้นจะลุล่วงได้ยากนัก มีอุปสรรคมาก หรืออาจใช้เวลายาวนานเท่านี้ปีเท่านี้ เดือนเขาก็ไม่ทอดอ้อย กลับเห็นเป็นสิ่งที่ท้าทายที่เขาจะเอาชนะให้ได้ทำให้สำเร็จ คนที่มีความเพียร เท่ากับมีแรงหนุน เวลาทำงานหรือปฏิบัติธรรมก็ตาม จิตใจจะแน่วแน่มั่นคง พุ่งตรงต่อจุดหมาย สมาธิ ก็เกิดขึ้นได้ เรียกว่าเป็นวิริยสมาธิ พร้อมทั้งมีปธานสังขาร คือความเพียรสร้างสรรค์เข้าประกอบคู่ไปด้วยกัน

๓) **จิตตะ แปลว่า** ความคิดจดจ่อ หรือเอาใจฝักใฝ่ ได้แก่ ความมีจิตผูกพัน จดจ่อเฝ้าคิด เรื่องนั้นใจอยู่กับงานนั้น ไม่ปล่อย ไม่ห่างไปไหน ถ้าจิตตะเป็นไปอย่างแรงกล้าในเรื่องใดเรื่องหนึ่ง หรืองานอย่างใดอย่างหนึ่ง คนผู้นั้นจะไม่สนใจไม่รับรู้เรื่องอื่นๆ ใครพูดอะไรเรื่องอื่นๆ ไม่สนใจ แต่ถ้าพูดเรื่องงานนั้นจะสนใจเป็นพิเศษทันที บางทีจัดทำเรื่องนั้น งานนั้น ชลุล่วงจนอยู่ได้ทั้งวันทั้งคืน ไม่เอาใจใส่ร่างกายการแต่งเนื้อแต่งตัว อะไรเกิดขึ้นก็ไม่สนใจ เรื่องอื่นเกิดขึ้นใกล้ๆ บางทีก็ไม่รู้ ทำจนลืมนอน ลืมกินลืมนอน ความมีใจฝักใฝ่เช่นนี้ ย่อมนำไปสู่สมาธิเกิดขึ้น จิตจะแน่วแน่ แนบสนิทในกิจที่ทำ มีกำลังมากเฉพาะสำหรับกิจนั้น เรียกว่าเป็นจิตตสมาธิพร้อมนั้นก็เกิดปธานสังขาร คือ ความเพียร สร้างสรรค์ร่วมสนับสนุนไปด้วย

๔) **วิมังสา แปลว่า** ความสอบสวนไตร่ตรอง ได้แก่ การใช้ปัญญาพิจารณาหมั่น ใคร่ครวญตรวจตราหาเหตุผล และตรวจสอบข้อยิ่งหย่อน เกินเลย บกพร่องหรือขัดข้อง เป็นต้น ในกิจที่ทำ รู้จักทดลองและคิดค้นหาทางแก้ไขและปรับปรุง ข้อนี้เป็นการใช้ปัญญาชักนำสมาธิซึ่งจะเห็นได้ ไม่ยากคนมีวิมังสาเป็นพวกชอบคิด ค้นหาเหตุผล ชอบสอบสวนทดลอง เมื่อทำอะไร ก็คิดพิจารณา ทดสอบไป เช่นคิดว่าผลนี้เกิดจากเหตุอะไร ทำไมจึงเป็นอย่างนี้ ผลคราวนี้เกิดจากปัจจัยที่เป็น องค์ประกอบเหล่านี้เท่านี้ ถ้าองค์ประกอบนี้ออกเสียจะเป็นอย่างไร ถ้าเพิ่มองค์ประกอบนี้เข้าไป แทน จะเกิดผลอย่างไร ลองเปลี่ยนองค์ประกอบนั้นแล้ว ไม่เกิดผลอย่างที่คาดหมาย เป็นเพราะอะไร จะแก้ไขที่จุดไหน ฯลฯ เป็นเหตุให้จิตแน่วแน่มั่นลงไปกับเรื่องที่พิจารณา ไม่ฟุ้งซ่าน ไม่วอกแวก และมีกำลังเรียกว่าเป็นวิมังสาสมาธิ ซึ่งก็จะมีปธานสังขาร คือความเพียรสร้างสรรค์เกิดมาด้วย เช่นเดียวกับสมาธิข้ออื่นๆ

อิทธิบาท ๔ นี้ เกื้อหนุนกัน และมักมาด้วยกัน เช่น เกิดฉันทะ มีใจรักแล้วก็ทำให้ พากเพียร เมื่อพากเพียร ก็เอาใจจดจ่อใฝ่ใจอยู่เสมอ และเปิดช่องให้ใช้ปัญญาพิจารณาไตร่ตรองแต่ที่ แยกพิจารณาแต่ละข้ออย่างนี้ ก็ด้วยถือเอาภาวะที่เด่นเป็นใหญ่ เป็นตัวนำ เป็นตัวชักจูงข้ออื่นๆ

สรุปได้ว่า อิทธิบาท ๔ หมายถึง ทางไปสู่ความสำเร็จหรือคุณธรรมที่ให้ถึงความสำเร็จใน การทำงาน ช่วยให้การปฏิบัติหน้าที่ของบุคคลได้ผลสำเร็จตามความมุ่งหมาย ซึ่งทางแห่งความสำเร็จ นั้น ประกอบไปด้วย

๑) **ฉันทะ คือ** ความพอใจ ความมีใจรักในสิ่งที่ทำ และพอใจใฝ่รักในจุดหมายของสิ่งที่ทำ นั้น อยากทำสิ่งนั้นๆ ให้สำเร็จ อยากให้งานนั้น หรือสิ่งนั้นบรรลุถึงจุดหมาย และปรารถนาจะทำให้ ได้ผลดีอื่นๆ ขึ้นไป ซึ่งจะแสดงออกมาด้วยการกระทำด้วยความพอใจ เต็มใจ และสนใจในสิ่งที่ตนกำลัง กระทำอยู่ หรืองานที่ได้รับมอบหมายให้กระทำ ทำงานด้วยใจรัก

๒) **วิริยะ คือ** ความเพียร ขยันหมั่นประกอบสิ่งนั้นด้วยความพยายาม เข้มแข็ง อดทน เอาธุระ ไม่ทอดอ้อย ซึ่งแสดงออกมาด้วยความเพียร พยายามในการปฏิบัติหน้าที่ด้วยความรู้สึกไม่

ท้อถอย และมีความกล้าที่จะกระทำงานนั้นๆ ถ้าเห็นอะไรเป็นอุปสรรคหรืองานที่มาอยู่ข้างหน้าแล้ว จะต้องเอาชนะทำให้สำเร็จ ทำงานให้เป็นเรื่องที่ท้าทายจะสู้และจะพยายามเพื่อให้สำเร็จ

๓) **จิตตะ** คือ ความตั้งใจ หรือเอาใจฝักใฝ่ ได้แก่ ความมีจิตผูกพัน จดจ่อ ฝ่าคิดเรื่องนั้น ใจอยู่กับงานนั้น ไม่ปล่อย ไม่ห่างไปไหน ไม่สนใจไม่รับรู้เรื่องอื่นๆ ตั้งจิตรับรู้ในสิ่งที่ทำและทำสิ่งนั้น ด้วยความคิด เอาจิตฝักใฝ่ไม่ปล่อยใจให้ฟุ้งซ่านเลื่อนลอยไป อุทิศตัวอุทิศใจให้แก่สิ่งที่ทำ ซึ่งแสดงออกมาด้วยการเอาใจใส่ จดจ่อ ตั้งใจในการทำงานอย่างจริงจัง ไม่ปล่อยให้ความคิดฟุ้งซ่าน

๔) **วิมังสา** คือ ความไตร่ตรอง หมั่นใช้ปัญญาพิจารณาใคร่ครวญตรวจหาเหตุผลและ ตรวจสอบข้อยิ่งหย่อนในสิ่งที่ทำนั้น ชอบคิด ค้นหาเหตุผล ชอบสอบสวนทดลอง มีการวางแผน วัดผล คิดค้นวิธีแก้ไขปรับปรุง ซึ่งแสดงออกด้วยการใช้ปัญญาพิจารณาไตร่ตรองหาเหตุผลในสิ่งที่กระทำด้วยความพินิจพิเคราะห์ มีการวางแผน และวัดผลงานที่กระทำเสมอ

๒.๒ ทฤษฎีที่เกี่ยวข้องกับหลักอิทธิบาท ๔

๑. ทฤษฎีต้นไม้จริยธรรมของ ดวงเดือน พันธุนาวัน

ดวงเดือน พันธุนาวัน ได้ศึกษาและวิเคราะห์สาเหตุของพฤติกรรมคนดีและคนเก่ง สามารถสรุปออกมาในรูปของทฤษฎีต้นไม้จริยธรรม ซึ่งวิเคราะห์ได้ว่ามีองค์ประกอบทางจิต เกี่ยวข้องอยู่ ๘ จิตลักษณะ โดยแบ่งเป็น ๒ ประเภท คือ จิตลักษณะที่เป็นพื้นฐานทางจิตใจ ๓ ด้าน และลักษณะที่เป็นสาเหตุทางจิตอีก ๕ ด้าน ซึ่งมีความเชื่อมโยงกัน เมื่อนำไปประกอบเป็นภาพต้นไม้ จะแบ่งเป็น ๓ ส่วน คือ ๑) ส่วนดอกและผลไม้บนต้นไม้ ๒) ส่วนลำต้นของต้นไม้ ๓) ส่วนรากของต้นไม้ มีรายละเอียดดังนี้^{๑๑}

๑. ส่วนดอกและผลไม้บนต้นไม้ คือ พฤติกรรมประเภทต่างๆ ที่รวมเข้าเป็นพฤติกรรมของคนดีคนเก่ง พฤติกรรมของพลเมืองดี พฤติกรรมการทำความดีและละเว้นความชั่ว พฤติกรรมที่เอื้อเพื่อต่อการพัฒนาประเทศ และพฤติกรรมการทำงานอาชีพอย่างขยันขันแข็งเพื่อส่วนรวมผลที่ออกมาเป็นพฤติกรรมต่างๆ ที่น่าปรารถนา มีสาเหตุมาจากสาเหตุทางจิตใจที่เป็นส่วนของต้นไม้ และลักษณะทางพื้นฐานทางจิตใจที่เป็นส่วนของรากต้นไม้

๒. ส่วนลำต้นของต้นไม้ คือ สาเหตุทางจิตใจของพฤติกรรมประกอบด้วยจิตลักษณะ ๕ ด้าน ได้แก่

๒.๑ การใช้เหตุผลเชิงจริยธรรม คือ มีความซื่อสัตย์สุจริต มีความรับผิดชอบต่อหน้าที่ มีระเบียบวินัย มีความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ เห็นแก่ประโยชน์ส่วนรวม ประเทศชาติมนุษยชาติและหลักการมากกว่าประโยชน์ส่วนตน

๒.๒ จิตลักษณะมุ่งอนาคตและควบคุมตน คือ รู้จักคาดการณ์ไกล รู้จักควบคุมตัวเองได้ สามารถอดได้รอได้ มีความภูมิใจในการทำ ความดี แม้จะไม่มีคนอื่นเห็น

๒.๓ ความเชื่ออำนาจในตน คือ เชื่อว่าผลที่เกิดกับตนมาจากการกระทำของตนเอง ไม่ใช่เกิดจากความบังเอิญ หรือโชคเคราะห์ สิ่งศักดิ์สิทธิ์หรือบุคคลอื่นบันดาลให้

^{๑๑} ดวงเดือน พันธุนาวัน, **ทฤษฎีต้นไม้จริยธรรม**, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร : องค์การสงเคราะห์ทหารผ่านศึก, ๒๕๔๔), หน้า ๒-๔.

๔. แรงจูงใจใฝ่สัมฤทธิ์ คือ มีความมุ่งมั่น ในการที่จะทำงานให้สำเร็จตามจุดมุ่งหมายโดยไม่ย่อท้อ

๕. ทักษะคิด คุณธรรม ค่านิยม คือ (ที่เกี่ยวข้องกับพฤติกรรม หรือค่านิยมนั้นๆ) คือ มองเห็น และเข้าใจในคุณค่า ประโยชน์ ความดีของการปฏิบัติหน้าที่เกิดความพึงพอใจ มีความพร้อมที่จะมีพฤติกรรมการทำงานที่มีประสิทธิภาพ

๓. ส่วนรากของต้นไม้ คือ ลักษณะพื้นฐานทางจิตใจของพฤติกรรมประกอบด้วย จิตลักษณะ ๓ ด้าน ได้แก่

๓.๑ สติปัญญา คือ ความเฉลียวฉลาดมีการรู้คิดที่เหมาะสมกับอายุเมื่อเป็นผู้ใหญ่ก็มีความสามารถทางความคิดที่เป็นนามธรรมขั้นสูงได้ กล่าวคือ คิดแบบเป็นระบบได้เมื่อผู้ใหญ่

๓.๒ มีสุขภาพจิตที่ดี ได้แก่ มีความสุขในการทำงาน มีการปรับตัวที่ดี มีความวิตกกังวลน้อยเหมาะสมกับเหตุการณ์ มีอารมณ์มั่นคง มีความพึงพอใจในสภาพแวดล้อมของการทำงาน

๓.๓ มีประสบการณ์ทางสังคมสูง คือ การเข้าใจมนุษย์และสังคม รู้จักเอาใจเขามาใส่ใจเรา ได้รับประสบการณ์อย่างเพียงพอเหมาะสมตามอายุถ้าบุคคลมีลักษณะทางจิตใจ ๓ ด้าน ที่เป็นส่วนรากของต้นไม้ในปริมาณที่สูงเหมาะสมกับอายุ และอยู่ในสภาพแวดล้อมทางบ้าน ทางโรงเรียน และทางสังคมที่เหมาะสม ก็จะเป็นผู้ที่มีความพร้อมที่จะพัฒนาทางจิตลักษณะทั้ง ๕ ด้าน อันเป็นสาเหตุทางจิตใจที่เป็นส่วนลำต้นของต้นไม้ได้

๒. ทฤษฎีพัฒนาการทางจริยธรรมของเพค (Peck) ได้แบ่งขั้นของพัฒนาการทางจริยธรรมไว้ ดังนี้^{๑๒}

ขั้นที่ ๑ ไม่มีจริยธรรมอะไรเลยขาดความรู้ ความสำนึกกว่าสิ่งใดก็ตามที่ตัวเองกระทำลงไปนั้นมิผลดีหรือผลเสียต่อบุคคลอื่นอย่างไร ผู้มีจริยธรรมอยู่ในขั้นนี้ได้แก่ ทารก ในหมูนักเรียนอาจมีอยู่บ้างแต่น้อย

ขั้นที่ ๒ เป็นการกระทำด้วยตนเอง เอาใจใส่ในเรื่องของตนเองว่าตนเองมีความต้องการอะไรบ้าง ทำตามอารมณ์หรือความพอใจของตนเองฝ่ายเดียว ทั้งๆ ที่รู้ว่าสิ่งที่ตนพอนั้นคนอื่นไม่พอใจ

ขั้นที่ ๓ เป็นการกระทำตามเพื่อนฝูง หรือทำตามแบบแผนที่หมู่คณะเขาปฏิบัติกันโดยไม่ใคร่ไตร่ตรองว่าสิ่งที่ทำนั้นดีหรือเลว เป็นผลเสียแก่บุคคลอื่นไหม

ขั้นที่ ๔ เป็นการกระทำตามระเบียบแต่ขาดความเข้าใจในเรื่องเหตุผลว่าทำไมต้องทำเช่นนั้น

ขั้นที่ ๕ เป็นการกระทำอย่างมีเหตุผลและมีสติสัมปชัญญะขั้นนี้เป็นขั้นสูงสุด เป็นการปฏิบัติที่เป็นผลดีต่อทุกๆ คน แม้ว่าบางครั้งจะละเมิดระเบียบแบบแผนหรือผิดไปจากหลักการปฏิบัติตามหมู่คณะก็ตาม

^{๑๒} Peck, R.F.; & R.J. Harighurst. *The Psychology of Character Development*. New York: Wiley.1960. pp.79-50.

๒.๓ ความหมายของอิทธิบาท ๔

ความหมายของอิทธิบาท ๔ นั้นมีผู้ให้ความหมายไว้มากผู้วิจัยได้รวบรวมและนำเสนอรายละเอียดดังต่อไปนี้

พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต) กล่าวว่า อิทธิบาท แปลว่า ธรรมเครื่องให้ถึงอิทธิ(ฤทธิ์หรือความสำเร็จ) หรือธรรมที่เป็นเหตุให้ประสบความสำเร็จหรือแปลง่ายๆว่า ทางแห่งความสำเร็จ มี ๔ อย่างคือ ฉันทะ (ความพอใจ) วิริยะ (ความเพียร) จิตตะ (ความคิดจดจ่อ) และวิมังสา (ความสอบสวนไตร่ตรอง) แปลให้จำง่ายตามลำดับว่า มีใจรัก พากเพียรทำเอาจิตฝักใฝ่ ใช้ปัญญาสอบสวน^{๑๓}

อิทธิบาท มาจากคำ ๒ คำ คือ อิทธิ หมายถึง ความสำเร็จ ความสัมฤทธิ์ การบรรลุผล และ บาท หมายถึง วิถีทาง เป็นรากฐานที่นำไปสู่ความสำเร็จ ดังนั้น อิทธิบาท หมายถึง วิถีทางที่จะนำไปสู่ความสำเร็จ เป็นหลักในการสร้างความสำเร็จให้แก่ตนเอง เป็นหลักธรรมที่นำมาใช้ในการประกอบกิจ ซึ่งจะนำไปสู่ความสำเร็จ โดยความหมายของความสำเร็จนั้น ควรเป็นความสำเร็จในทางที่ดี ทางสร้างสรรค์ มากกว่าความชั่วทางทำลาย หลักธรรมนี้เรียกอีกอย่างว่าธรรมสามัคคี เป็นหลักธรรมที่การปฏิบัติที่เกี่ยวข้องกัน ผู้กระทำจะต้องร่วมกันกระทำทั้ง ๔ ข้อ ถึงจะไปถึงความสำเร็จที่หวังไว้จะทำเพียงข้อใดข้อหนึ่งไม่ได้

อิทธิ แปลว่า ความยิ่งใหญ่ บาท แปลว่า ทางเดิน อิทธิบาท จึงแปลว่า ทางเดินที่จะนำไปสู่ความยิ่งใหญ่นั่นเอง ถ้าเราปรารถนาจะประสบความสำเร็จในชีวิต ไม่ว่าจะเป็นการงานที่ดี การศึกษาก็ดี หรือ กิจการงานใดๆ ก็ตาม เราต้องใช้อิทธิบาท ๔

กถิน อตถะโยธิน กล่าวว่า อิทธิบาท ๔ เป็นคุณ ๔ อย่าง ถ้ามีบริบูรณ์แล้วจะชักนำให้บุคคลถึงสิ่งที่ต้องการซึ่งไม่เหลือวิสัย จนกล่าวได้ว่าอิทธิบาท ๔ เป็นธรรมะที่เป็นธรรมที่มีอุปการะแก่งานทุกชนิด ตั้งแต่งานของผู้ครองเรือนจนถึงงานของผู้บำเพ็ญสมณวิปัสสนา^{๑๔} อิทธิบาท ๔ เป็นธรรมสำหรับความสำเร็จ ซึ่งต้องใช้ในการทางาน และเป็นทางเดียวที่จะปฏิบัติเพื่อนำไปสู่นิพพานได้ ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุทั้งหลาย ย่อมเจริญด้วยอิทธิบาทเป็นเครื่องปรุ้งสมาธิ อันประกอบด้วย ฉันทะเป็นประธาน ด้วยวิริยะเป็นประธาน ด้วยจิตตะเป็นประธาน ด้วยวิมังสาเป็นประธาน”

จากความหมายของอิทธิบาท ๔ ที่กล่าวมาข้างต้น อาจสรุปได้ว่า อิทธิบาท ๔ หมายถึง คุณธรรมที่นำไปสู่ความสำเร็จในการทำงาน เป็นคุณธรรมที่เกี่ยวข้องกับการทำงานในชีวิตประจำวัน เป็นหลักในการปฏิบัติเพื่อเอาชนะอุปสรรคและปัญหาต่างๆ ซึ่งจะนำไปสู่ความสำเร็จและความก้าวหน้าในหน้าที่การงานตามที่มุ่งหวังไว้ ซึ่งประกอบด้วย ฉันทะ (ความพอใจ) วิริยะ (ความเพียร) จิตตะ (ความเอาใจจดจ่อ) และวิมังสา (การใช้ปัญญาไตร่ตรอง)

^{๑๓} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๙. (กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓), หน้า ๘๔๒-๘๔๖.

^{๑๔} วิเชียร พกเพียร “การสร้างแบบทดสอบวัดคุณธรรมด้านอิทธิบาท ๔ สำหรับนักเรียนชั้นประถมศึกษาปีที่ ๖”. ปริญญานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ. ๒๕๓๐), หน้า ๖๔-๖๕.

๒.๓.๑ ฉันทะ(Aspiration)

พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต) ได้ให้ความหมายของฉันทะว่า หมายถึง ความพอใจ ใฝ่รัก ใฝ่หาความรู้ ใฝ่สร้างสรรค์ ความชอบใจ ความยินดี มีความพอใจในจุดหมายของสิ่งที่ทำนั้น อยากทำ สิ่งนั้นให้สำเร็จ หรือให้บรรลุเป้าหมาย กล่าวคือ รักงานและรักจุดหมายของงานด้วย เป็นความอยาก และความต้องการอย่างหนึ่ง ซึ่งความอยากของฉันทะ จะทำให้เกิดความสุข ความชื่นชมเมื่อเห็นสิ่ง หรืองานนั้นบรรลุความสำเร็จ ดังนั้นหากการทำงานมีจุดเริ่มต้นของการทำงานเกิดขึ้นที่ใจ เมื่อใจรัก งานก็อยากจะทำเต็มใจที่จะทำงานนั้น ก็จะมีความต้องการทำสิ่งนั้นให้ดีที่สุด ให้สำเร็จผลที่ดีที่สุด สิ่งนั้น โดยจะไม่พะวังกับสิ่งล่อใจหรือผลตอบแทนอื่นๆ จิตใจจะแน่วแน่ในการทำงาน ฉันทะ จึงไม่ เป็นเพียงแค่ว่ารักในงานที่ทำเท่านั้น แต่ยังครอบคลุมถึงการอยากทำให้ดีด้วย นั่นคือ เมื่อจะทำอะไรแล้ว จะต้องทำให้ดีที่สุด ให้เรียบร้อยสมบูรณ์ ฉันทะจะเกิดการทำงานอย่างสม่ำเสมอจนก็จะสำเร็จได้ดี ด้วยและมีความสมบูรณ์ในงาน^{๑๕}

ฉันทะ คือความพอใจ ความเต็มใจในการทำงานซึ่งเป็น จุดเริ่มต้นของการทำงาน เมื่อใจ รักแล้วก็อยากจะทำเต็มใจที่จะทำงานนั้น งานก็ย่อมสำเร็จ ฉันทะ พอใจรักใคร่ในสิ่งนั้น ถ้าไม่ฉันทะ แล้วก็ไปไม่รอด ไม่ว่าจะทำอะไร คนเจริญก้าวหน้าก็ต้องมีใจรักทุ่มเทศึกษาค้นคว้าเรื่องนั้นโดยเฉพาะ ทุ่มเทความรัก ทุ่มเทความสามารถลงไปในเรื่องนั้น ก็ก้าวหน้าเป็นไปด้วยดี ฉันทะ คือ ความรัก จะ เกิดขึ้นได้ต่อเมื่อเราเล็งเห็นผลของงานว่าถ้าทำงานนี้แล้วจะได้อะไร ฉันทะ คือ ความพึงพอใจหรือ ต้องการที่จะทำ หรือใฝ่ใจในสิ่งที่ทำนั้นอยู่เสมอ และปรารถนาจะทำให้ได้ผลดียิ่งๆขึ้นไป

ไพฑูรย์ สีนลารัตน์ กล่าวอธิบายฉันทะว่า คือ ความรัก ผู้บริหารควรมีความรัก ความ พื่อใจในงานบริหาร รักในวิชาชีพ รักศิษย์ รักที่จะเห็นเพื่อนร่วมงานมีความเจริญก้าวหน้า และประสบ ความสำเร็จในการดำเนินชีวิต การให้คาบปรึกษา บริหารทำไปด้วยใจรัก ในวิชาชีพ ไม่ได้ทำไปเพราะ พอให้เสร็จไป พอให้ผ่านไป เพราะเป็นหน้าที่^{๑๖}

การใช้ชีวิตบท ๔ ที่ใช้เป็นพื้นฐานในส่วนที่เกี่ยวกับฉันทะว่า “.. ให้มีความพอใจ เรียกว่า ฉันทะ พอใจในการที่จะกระทำ พอใจในการที่จะศึกษาค้นคว้าให้เกิดความรู้ความเข้าใจ สิ่งใด เรารักเราพอใจ ก็มักจะทำสิ่งนั้นให้ดี แต่สิ่งใดเราไม่ชอบไม่ค่อยพอใจ ทำสิ่งนั้นก็ไม่ได้ดี คนที่เก่งใน เรื่องอะไรก็ตาม ถ้าเราศึกษาดูแล้วก็จะพบความจริงข้อหนึ่งว่า คนนั้นเขาชอบมากในเรื่องนั้น ชอบ มากในเรื่องนั้นจึงเก่งในเรื่องนั้น เพราะฉะนั้น เราจะต้องเพาะความพอใจในการที่จะปฏิบัติให้เกิดขึ้น ในการที่พิจารณาตัวเองตักเตือนตนเองให้เกิดขึ้น อย่างนี้เรียกว่า เป็นฐานขั้นต้นที่เรามีไว้..”

ฉันทะ คือ ความชอบใจ ความรัก ความพอใจในงาน ในสิ่งที่เราจะกระทำ ฉันทะ ได้แก่ ความพอใจ ความรักและความเต็มใจเป็นคุณธรรมสำคัญยิ่ง เพราะมีฉันทะในกิจการงานใด ถือว่าเป็น ผู้เริ่มงานที่ดี ผู้เริ่มงานที่ดี ถือว่าทำงานสำเร็จไปแล้วครึ่งหนึ่ง การมีความรักการงานใด ก็ทำงานนั้น พอใจที่จะทำการงานใด ก็ทำการงานนั้น และเก็บใจในการงานใด ก็ทำการงานนั้น ผลงานย่อมเกิดขึ้น หากไม่รักไม่เต็มใจ ไม่พอใจในการงาน ผลงานก็จะไม่เกิด ผู้บริหาร ต้องยึดหลัก ฉันทะ ๓ ประการ

^{๑๕} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), ธรรมะกับการทำงาน, พิมพ์ครั้งที่๓, (กรุงเทพมหานคร : สุขภาพใจ, ๒๕๔๓), หน้า ๑๘๓.

^{๑๖} ไพฑูรย์ สีนลารัตน์, ความรู้คู่คุณธรรม, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์ มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๒), หน้า ๒๖๖.

คือ รักอาชีพบริหาร พอใจในการบริหาร และเต็มใจที่จะเป็นผู้บริหาร รักอาชีพบริหาร คือ อยากเป็นผู้บริหารที่มีเจตคติที่ดีต่อการบริหาร ชอบวิธีการบริหาร และพยายามศึกษาหาความรู้เรื่องการบริหาร ฝึกฝนอบรมตนเรื่องการบริหารอยู่เสมอ พอใจในการบริหาร คือ ไม่บ่นหรือบ่นหรือบ่นหรือบ่นเมื่อมีปัญหาเกี่ยวกับการบริหาร พยายามหาทางแก้ไขปัญหาและอุปสรรคให้สำเร็จลุล่วงไปจนได้ พึงพอใจให้กับการบริหารอย่างเต็มที่ หากผู้บริหารรักและเต็มใจ ในการบริหารครบถ้วนทั้งสามประการแล้ว ผลงานย่อมเกิดขึ้น ผู้บริหารจะต้องหาทางให้ผู้ใต้บังคับบัญชา รัก พอใจ และเต็มใจในการทำงานด้วย การทำงานจึงจะบังเกิดประสิทธิผล

จากที่กล่าวมาทั้งหมดข้างต้น อาจสรุปได้ว่า ฉันทะ คือ ความพอใจ รักใคร่ชอบเต็มใจ ใฝ่ใจในการทำงานอยู่เสมอ และทุ่มเทความสามารถ ทุ่มเทชีวิตจิตใจ เพื่อทำงานนั้นให้สำเร็จและให้ได้ผลดียิ่งๆ ขึ้นไป มีความปรารถนาที่จะทำงานนั้นให้ดีที่สุดโดยไม่พะวงกับสิ่งล่อเร้าหรือผลตอบแทนทั้งหลาย

๒.๓.๒. วิริยะ (Exertion)

พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต) กล่าวว่า หมายถึง ความเพียร ความบากบั่น ความพยายาม ทำหน้าที่อย่างไม่ท้อถอย มีใจสู้โดยไม่หวั่นกลัวต่ออุปสรรคและความยากลำบาก ในการทำงานแม้ว่างานจะถูกใจ แต่ถ้าไม่ขยันฝึกฝนจนชำนาญหรือมีความเพียรพยายาม งานย่อมไม่เกิดผลสำเร็จขึ้นได้ ต้องมีความกล้าที่จะทำงานนั้น ต้องมีจิตใจที่แน่วแน่ มั่นคง มุ่งตรงต่อจุดหมาย ในการสร้างเสริมวิริยะจะต้องสร้างที่ฐานรากของจิตใจ คือ ต้องจุดจิตสำนึกในการฝึกฝน โดยมองเห็นว่างานเป็นสิ่งที่ท้าทายใจสู้เมื่อทำแล้วก็จะไม่ท้อถอย วิริยะจึงมีความจำเป็นยิ่งสำหรับงานทุกอย่างรวมทั้งงานบริหารการศึกษา^{๑๗}

ความเพียร ได้แก่ความอาจหาญ แกล้วกล้า บากบั่นก้าวไป ใจสู้ ไม่ย่อท้อ ไม่หวั่นกลัวต่ออุปสรรคและความยากลำบาก เมื่อคนรู้ว่าสิ่งใดมีคุณค่าควรแก่การบรรลุถึง ถ้าวิริยะเกิดแก่เขาแล้ว แม้ได้ยินว่าจุดหมายนั้นจะบรรลุถึงได้ยากนักมีอุปสรรคมากมาย หรืออาจใช้เวลายาวนาน ก็ไม่ท้อถอย กลับเห็นเป็นสิ่งที่ท้าทายที่จะเอาชนะให้ได้ทำให้สำเร็จ คนที่มีความเพียรเท่ากับมีแรงหนุนเวลาทำงานหรือปฏิบัติธรรมก็ตาม จิตใจจะแน่วแน่ มั่นคง มุ่งตรงต่อจุดหมาย สมาธิเกิดขึ้นได้ เรียกว่าเป็นวิริยะสมาธิ วิริยะ คือ ความเพียร หรือขยันหมั่นเพียรประกอบสิ่งนั้นด้วยความพยายาม เข้มแข็งอดทน เอาธุระ ไม่ท้อถอย

ไพฑูรย์ สีนลารัตน์ กล่าวอธิบายวิริยะ ไว้ ดังนี้ วิริยะ ผู้บริหารต้องเป็นผู้มีความขยันแข็งแรง มีความมานะพยายาม พากเพียรที่จะค้นหาความรู้ เทคนิคที่เป็นทั้งศาสตร์และศิลป์ ของการบริหารมาบริหารเพื่อที่จะให้ผู้ใต้บังคับบัญชาเกิดแรงจูงใจ มีความรู้กว้างขวางและลึกซึ้งต่อการปฏิบัติงานในหน้าที่ที่ตนได้รับมอบหมายเพื่อให้การเรียนการสอนประสบผลดี ตรงตามหลักสูตร ผู้บริหารตั้งไว้ หมั่นร่วมประชุมเพื่อปรึกษา เพื่อวางจุดมุ่งหมายร่วมกัน หรือประชุมเพื่อจะให้คำปรึกษาทั้งในส่วนที่เป็นหมู่และเป็นรายบุคคล^{๑๘}

^{๑๗} ธรรมะกับการทำงาน, พิมพ์ครั้งที่๓, หน้า ๑๘๔.

^{๑๘} ไพฑูรย์ สีนลารัตน์, ความรู้คู่คุณธรรม, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๒), หน้า ๒๖๖.

วิริยะ หมายถึง ความเพียร ความบากบั่น ความก้าวไปข้างหน้า มุมนานะที่จะทำสิ่งนั้นให้สำเร็จ บุคคลที่มีความเพียรนั้นย่อมไม่กลัวต่อความยากลำบาก ไม่กลัวต่ออุปสรรคใดๆ ทั้งสิ้น มีความคิดแต่เพียงว่าต้องทำให้สำเร็จ จะไม่เลิกละเป็นอันขาด แต่ถ้าขาดความเพียรแล้วก็จะทำอะไรไม่สำเร็จ ความเบื่อหน่ายคือศัตรูของความเพียร วิริยะ คือความพากเพียร ความไม่ท้อถอย เป็นคุณธรรมทางใจ เรียกความรู้สึกนี้ว่า ความกล้า ที่กล่าวว่าความกล้าคือ ตรงข้ามกับความเกียจคร้านทุกคนคือคนขลาด คนกลัว กลัวหนาว กลัวร้อน กลัวแดด กลัวฝน จะทำงานแต่ละครั้งก็มีข้ออ้าง

การใช้อธิบาท ๔ ที่ใช้เป็นพื้นฐานในส่วนที่เกี่ยวกับวิริยะว่า ความเพียรให้มัน ความเพียรนี้สำคัญมาก ถ้าขาดแล้วมันไม่ก้าวหน้า เพราะความเพียรนี้เป็นเครื่องกระตุ้นให้เกิดกำลังใจ เกิดความคิดความอ่าน ที่จะก้าวไปข้างหน้า คนที่มีความเพียรนั้น ไม่กลัวต่ออุปสรรค เช่นว่า ไม่กลัวความหนาว ไม่กลัวความร้อน ไม่กลัวความหิว ไม่กลัวความยากลำบากไม่ว่าประเภทใดๆ จะเหน็ดเหนื่อยก็ทนได้ ถ้าขาดความเพียรแล้วกำลังใจจะไม่เกิดขึ้นเป็นอันขาด จะไม่ก้าวหน้าไปในทางที่ถูกที่ชอบเลย วิริยะ คือ ความขยันหมั่นเพียร ความอุตสาหพยายาม การทำงานของเราให้สมบูรณ์

วิริยะ ได้แก่ ความเพียร เมื่อมีความรัก ความพอใจ และมีความเต็มใจในการประกอบอาชีพ ทางการทำงานแล้วจะต้องมีความขยันหมั่นเพียร ช่วยกันสนับสนุน เพราะขณะทำงานอาชีพย่อมมีความเกียจคร้านครอบงำ ทำให้ท้อถอย บางครั้งสละทิ้งการงาน โดยมีเหตุผลข้ออ้างต่างๆ เช่น หนาว นึก ร้อนนึก แล้วจึงไม่ทำงานมีผลัดวันประกันพรุ่งอยู่ร่ำไป การกระทำเช่นนี้ ถือว่า เป็นการประมาท ย่อมทำให้การงานเสียหายได้ วิริยะ จึงเป็นธรรมที่ทำให้การงานสำเร็จตามความประสงค์ในการประกอบกิจการงานได้ ผู้บริหารจะต้องวิริยะอุตสาหะในการทำงาน ไม่ประมาทวัน เวลา หรือการผลัดวันประกันพรุ่ง อ้างเหตุความไม่พร้อมหรือไม่เหมาะสมต่างๆ ต้องเพียรพยายามทำงานในความรับผิดชอบให้สำเร็จลุล่วงไปด้วยดี หากมีงานล้นมือก็จะต้องใช้วิธีเสริมแรง หรือศิลปะการพูดจูงใจผู้ใต้บังคับบัญชา ให้มีความพากเพียรในการทำงานในหน้าที่ของตนนั้นๆ ให้สำเร็จเสร็จสิ้นไปด้วย เพราะผลงานหรือความสำเร็จของผู้ใต้บังคับบัญชาก็คือ ความสำเร็จของผู้บริหารนั่นเอง

จากที่กล่าวมาทั้งหมดข้างต้น อาจสรุปได้ว่า วิริยะ คือ ความพากเพียร ขยัน อุตสาหะ บากบั่น เอาธุระ มีความเข้มแข็งอดทน มุมนานะที่จะทำงานให้สำเร็จไม่ท้อถอย ไม่เลิกละ ทำงานได้อย่างสม่ำเสมอต่อเนื่องจนกว่างานนั้นจะประสบความสำเร็จ มีความอาจหาญแก่งกล้า ใจสู้ ไม่หวั่นกลัว ไม่ย่อท้อ ต่ออุปสรรค และความยากลำบากต่างๆในงาน มองความลำบากและอุปสรรคในงาน เป็นสิ่งที่ท้าทายที่ต้องเอาชนะเพื่อให้งานสำเร็จให้ได้

๒.๓.๓ จิตตะ(Thoughtfulness)

พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต) จิตตะ หมายถึง จิตใจที่จดจ่อ เอาใจใส่ ตั้งใจ แน่วแน่ในการทำงาน เอาใจฝึกฝนในสิ่งนั้น ไม่ว่างธุระ และเป็นความคิดไม่ฝึกฝนไม่ปล่อยใจฟุ้งซ่านเลื่อนลอย ในการทำงานจะต้องเอาใจใส่กับงานไม่ปล่อยปะละเลยงานของตน คอยตรวจตรางานอยู่เสมอ เป็นการอุทิศตนกับงานที่ทำการสร้างเสริมจิตตะให้เกิดในตัวบุคคลนั้น จะต้องชี้ให้เห็นความสำคัญของงานที่ทำว่า งานนั้นมีความสำคัญต่อชีวิต ต่อสังคม ต่อประเทศชาติ ต่อโลก จิตตะจึงมีความจำเป็นอย่างยิ่งที่จะทำงานนั้นสำเร็จลงได้อย่างสมบูรณ์ด้วยการมุ่งมั่นในงานที่ทำนั้น^{๑๙}

^{๑๙} ธรรมะกับการทำงาน, พิมพ์ครั้งที่๓, หน้า ๑๘๗.

จิตตะ ความคิดจดจ่อ หรือเอาใจฝักใฝ่ ได้แก่ความมีจิตผูกพัน จดจ่อ ฝักใฝ่เรื่องนั้น ใจอยู่กับงานนั้น ไม่ปล่อยไม่ห่างไปไหน ถ้าจิตตะเป็นไปอย่างแรงกล้าในเรื่องใด เรื่องหนึ่ง หรืองานใด งานหนึ่ง คนผู้นั้นจะไม่สนใจรับรู้เรื่องอื่นๆ ใครพูดอะไรในเรื่องอื่นๆ ไม่สนใจ แต่ถ้าพูดเรื่องงานนั้นจะสนใจเป็นพิเศษทันที บางทีจัดทำเรื่องนั้นงานนั้น ชลุกง่วนอยู่ได้ทั้งวันทั้งคืน ไม่เอาใจใส่ร่างกายการแต่งเนื้อแต่งตัว อะไรจะเกิดขึ้นก็ไม่สนใจ เรื่องอื่นเกิดขึ้นใกล้ๆ บางทีไม่รู้ ทำจนลืมวันลืมคืน ลืมกินลืมนอนความมีใจจดจ่อฝักใฝ่เช่นนี้ย่อมทำให้สมาธิเกิดขึ้น จิตจะแน่วแน่ แนบสนิทในกิจที่ทำมีกำลังมาก เฉพาะสำหรับกิจนั้น เรียกว่า จิตตสมาธิ จิตตะ คือ ความคิดหรือตั้งจิตรับรู้ในสิ่งที่ทำและหาสิ่งนั้นด้วยความคิด ไม่ปล่อยให้จิตใจฟุ้งซ่านเลื่อนลอยไป

ไพฑูรย์ สินลารัตน์ กล่าวอธิบายจิตตะ ไว้ดังนี้ จิตตะ ผู้บริหารต้องใส่ใจฝักใฝ่รับผิดชอบทุกอย่างในโรงเรียน ผู้บริหารต้องมีความ ตั้งใจ มีความมั่นใจแน่วแน่ในอันที่จะวางตัวให้เป็นตัวอย่างทางคุณธรรมและจริยธรรมแก่ผู้ใต้บังคับบัญชา ตลอดทั้งหาตนเป็นตัวอย่างที่ดีของสังคม ผู้บริหารต้องหนักแน่นและซื่อสัตย์ต่อตัวเองและผู้อื่นเสมอ^{๒๐}

การใช้อิทธิบาท ๔ ที่เป็นฐาน ในส่วนที่เกี่ยวกับจิตตะไว้ว่า คำว่าเอาใจใส่หมายถึง ความว่า ใจจดจ่ออยู่กับเรื่องนั้น เช่นในเรื่องที่เราจะคิดจะค้นจะปฏิบัติในเรื่องอะไรเอาใจคิดไว้เสมอพูดกับตัวเองไว้บ่อยๆ คิดไว้บ่อยๆ กำลังใจมันก็เกิดขึ้นในการที่จะศึกษาในการที่จะปฏิบัติในการที่จะก้าวหน้าไปในทางที่ถูกที่ชอบเพราะมีความคิดจดจ่ออยู่ในเรื่องนั้น เราจะตั้งจุดไว้ ตั้งเข็มไว้ แล้วใจก็อยู่กับเรื่องนั้น อยู่ด้วยปัญญาอยู่ด้วยเหตุผล จิตตะ คือ ความจดจ่อใส่ใจ หรือความตั้งมั่นของจิตใจ คือการมีสมาธิ จิตตะ คือ ความเอาใจใส่จดจ่อ ได้แก่ การหาใจให้เข้มแข็ง การทำงานต้องทำงานตามเวลา มีใจจดจ่ออยู่กับงาน มุ่งให้งานสำเร็จ ไม่ทำงานแบบหยุดๆ ทำๆ หากกำลังทำงานอย่างใด ก็ต้องทำงานอย่างนั้นให้สำเร็จก่อนจึงทำงานอย่างอื่นต่อไป ผู้บริหารจะต้องอุทิศเวลาให้กับงาน มีใจจดจ่อกับงาน มีการกำหนดตารางในการทำงาน มีปฏิทินปฏิบัติงาน จัดลำดับความสำคัญและความเร่งด่วนของงาน ทำงานอย่างมีระบบและมีแบบแผน มีพลังจิตที่เข้มแข็งไม่ย่อเยื้อง ท้อแท้ต่อการทำงานติดตามประเมินผลตลอด

จากที่กล่าวมาทั้งหมดข้างต้น อาจสรุปได้ว่า จิตตะ คือ ความคิดจดจ่อ เอาใจใส่ ผูกใจจดจ่ออยู่กับหน้าที่และงานที่ทำ มีความตั้งมั่น มีสมาธิมั่นคงอยู่กับงานที่ทำงานด้วยความไม่ประมาท ไม่ทอดธุระ ไม่ปล่อยปะละเลยในงานที่ทำ ไม่ปล่อยใจให้ฟุ้งซ่าน เลื่อนลอยไปจากงาน บางทีอาจทำงาน ชลุกง่วนอยู่ได้ทั้งวันทั้งคืนจนไม่เอาใจใส่หรือไม่สนใจสิ่งอื่น สนใจที่จะรับรู้แค่เพียงเรื่องเกี่ยวกับงานที่กำลังทำเท่านั้น

๒.๓.๔ วิมังสา (Investigation)

พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต) กล่าวว่า วิมังสาการสอบสวนไตร่ตรอง ได้แก่ การใช้ปัญญาพิจารณาตรวจตราหาเหตุผล และตรวจสอบหาข้อยิ่งหย่อนเกินเลยบกพร่องหรือขัดข้องในกิจที่ทำเป็นต้น รู้จักทดลองคิดค้นหาทางแก้ไขปรับปรุง คนที่มีวิมังสาชอบคิดค้นหาเหตุผล ชอบสอบสวนทดลองการคิดหาเหตุผลและชอบทดลองอย่างนี้ย่อมช่วยรวมจิตให้คอยกำหนดและติดตาม เรื่องที่พิจารณาอย่างติดใจตลอดเวลา เป็นเหตุให้จิตแน่วแน่แล่นดังไปกับเรื่องที่พิจารณา ไม่ฟุ้งซ่าน ไม่

^{๒๐} ไพฑูรย์ สินลารัตน์, *ความรู้คู่คุณธรรม*, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๒), หน้า ๒๖๔.

วอกแวก และมีกำลัง เรียกว่าเป็นวิมังสาสมาธิ วิมังสาคือความไตร่ตรองหรือทลอง ได้แก่หมั่นใช้ปัญญาพิจารณา ใคร่ครวญตรวจหาเหตุผล และตรวจสอบข้อยิ่งหย่อนในสิ่งที่ทำ มีการวางแผนวัดผล คิดค้น วิธีแก้ไขปรับปรุงงาน^{๒๑}

ไพฑูรย์ สีนลารัตน์ กล่าวอธิบายวิมังสาไว้ ดังนี้ วิมังสา การไตร่ตรองและให้เหตุผล ใช้สติปัญญาพิจารณาคิดหาเหตุผล รู้จักวิธีการบริหารงาน ให้สำเร็จไปด้วยความเรียบร้อยและทันต่อเหตุการณ์เมื่อเจอปัญหาใดๆ ผู้บริหารต้องใช้ปัญญา ไตร่ตรอง ไม่วู่วาม รู้จักใช้เหตุผลด้วยตนเอง ก็ควรที่จะกระตุ้นให้ผู้ใต้บังคับบัญชา รู้จักคิด รู้จักไตร่ตรอง พิจารณาสິงต่างๆ อย่างถี่ถ้วน และมีเหตุผลอีกด้วย^{๒๒}

วิมังสา หมายความว่า การหาเหตุผลในเรื่องนั้นว่ามีอุปสรรคขัดข้องเรากำลังต้องค้นหาเหตุผล จะปรับปรุงงานอย่างไรให้งานก้าวหน้าไปกว่านี้ ให้ผลผลิตเพิ่มขึ้นไปกว่านี้ให้รวดเร็วกว่านี้ การค้นคว้าเป็นเหตุให้เกิดปัญญา เกิดความก้าวหน้าในหลักวิชาที่จะใช้บริหารงานต่อไป การค้นคว้าจะได้ความรู้และทำให้งานก้าวหน้า สูดยอดของวิธีทำงานให้สำเร็จอยู่ในอิทธิบาทข้อสุดท้ายนี้ คือ วิมังสา แปลว่า การพินิจพิเคราะห์หมายความว่า การทำงานด้วยปัญญา ด้วยสมอง ไม่ใช่สักแต่ว่าทำ คนเราแม้รักงานแค่ไหน บากบั่นปานใด หรือเอาใจจดจ่ออยู่ตลอดเวลาแต่ถ้าขาดการใช้ปัญญา พิจารณางานด้วยแล้ว ผลที่สุดงานก็ค้างค้ำจนได้ ต้องทากันใหม่ราไป คนที่ทำงานด้วยปัญญานั้นต้องทำให้ถูกกาล ไม่ทำก่อนหรือหลังเวลา ทำให้ถูกลักษณะของงาน

พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต) วิมังสา หมายถึง การไตร่ตรอง การสอบสวน เป็นการหมั่นใช้ปัญญาและสติในการไตร่ตรองพิจารณาและเหตุผลในสิ่งนั้นๆ ริเริ่มใช้วิธีการใหม่ๆ ตรวจสอบความบกพร่องของงาน หาวิธีการแก้ไขปรับปรุงเพื่อช่วยให้งานนั้นง่ายขึ้น การใช้ปัญญาจะเป็นกุญแจสำคัญที่จะนำความสำเร็จมาสู่งาน^{๒๓}

การใช้อิทธิบาท ๔ ที่เป็นฐาน ในส่วนที่เกี่ยวกับวิมังสาไว้ว่า วิมังสาหมายความว่า ไตร่ตรองค้นคว้าหาเหตุผลในเรื่องนั้น ให้มันรู้ชัดตามสภาพที่เป็นจริง อะไรก็ตามที่มันเกิดขึ้นแล้วต้องเอามาพิจารณาแยกแยะวิเคราะห์วิจัยออกไปว่าสิ่งนั้นคืออะไร มันมาจากอะไร เพื่อให้รู้ว่าอะไรเป็นอะไรถูกต้องตามสภาพที่มันเป็นอยู่จริงๆ วิมังสา คือความใคร่ครวญ การใช้เหตุผล ใช้สติ ใช้ปัญญา รู้จักคิด รู้จักอ่าน ว่าสิ่งที่ทำไปนั้นถูกหรือผิดอย่างไร ถ้าสิ่งที่ทำไปได้ผลดีก็ควรจะทำให้มากขึ้น ถ้าสิ่งไหนผิดก็ควรที่จะแก้ไข มันก็จะนำไปสู่ผลหรือความสำเร็จนั่นเอง

การตรึกตรองหาเหตุผลในงานนั้นๆ เป็นลักษณะการใช้ปัญญาหาเหตุผล ปัญญา คือความรู้ทั่ว รู้แจ้ง ปัญญาเกิดจากการฟัง การคิด การสั่งสอน อบรม เมื่อมีปัญหาแล้วก็นำมาพินิจพิจารณาหาเหตุผล คือ พิจารณาทางก้าวหน้า มิฉะนั้นจะเป็นคนล่าหลังเขา เมื่อบริหารจะต้องหมั่นศึกษาหาความรู้ในด้านการบริหาร อาจจะมาจากการฟัง การศึกษาดูงาน การเข้าอบรมในสถานที่และโอกาสต่างๆ หรืออาจมาจากการสังเกตแล้วนำมาพิจารณาปรับปรุง แก้ไข ประยุกต์ให้เหมาะสมกับ

^{๒๑} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต, พุทธธรรม, พิมพ์ครั้งที่๙, (กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๒), หน้า ๘๔๕.

^{๒๒} ไพฑูรย์ สีนลารัตน์, ความรู้คู่คุณธรรม, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์, ๒๕๔๒), หน้า ๒๖๕.

^{๒๓} ธรรมะกับการทำงาน, พิมพ์ครั้งที่๓, หน้า ๑๘๗.

องค์กรหรือหน่วยงานของตน ผู้บริหารจะต้องเป็นคนหูไว ตาไว ทันสมัย ทันความเจริญก้าวหน้าทางเทคโนโลยี ข่าวสารหรือที่เรียกว่า IT (Information technology) นำเอาเทคโนโลยีสมัยใหม่มาใช้ในการบริหารแทนกำลังคนซึ่งขาดแคลน

จากที่กล่าวมาทั้งหมดข้างต้น อาจสรุปได้ว่า วิมิงสา คือ การสอบสวน ไตร่ตรอง พินิจพิเคราะห์ ใช้ปัญญาในการใคร่ครวญตรวจตราหาเหตุผล และตรวจสอบข้อบกพร่องในงานที่ทำอยู่เสมอ รู้จักค้นคว้า ทดลอง คิดค้น หาทางแก้ไขปรับปรุงงานและวิธีการทำงานให้ดียิ่งขึ้น ก้าวหน้ายิ่งขึ้นอยู่เสมอ องค์ประกอบทั้ง ๔ ของอิทธิบาท เป็นสิ่งที่เกี่ยวพันกัน บุคคลที่จะสามารถบรรลุถึงความสำเร็จของงานได้ จะต้องมีความครบในคุณลักษณะทั้ง ๔ ประการ จะขาดในองค์ประกอบใดองค์ประกอบหนึ่งไม่ได้ เป็นหลักธรรมที่มีความเกี่ยวเนื่องต่อกัน หรือกล่าวถึงอิทธิบาท ๔ ได้สั้นๆ ว่า “มีใจรัก พากเพียรหา เอาจิตฝึกฝน และใช้ปัญญาสอบสวน” แต่หากจะให้ความหมายที่ลึกซึ้งของอิทธิบาท ๔ กล่าวเป็นหลักปฏิบัติได้ว่า “อยากทำมันให้ดีที่สุด มีอะไรต้องทำมันให้สำเร็จ ทำงานอย่างอุทิศตัวอุทิศใจ และใช้ปัญญาจัดการ นำงานสู่จุดหมาย”^{๒๔}

๒.๔ ความสำคัญของหลักอิทธิบาท ๔

พระธรรมปิฎก ให้ความสำคัญของหลักอิทธิบาท ๔ ว่า อิทธิบาท ๔ นี้ มีความสำคัญต่อการเรียนรู้และเป็นปัจจัยสัมพันธ์ซึ่งกันและกัน ความพอใจอย่างเดียวก็นำมาซึ่งผลแห่งความสำเร็จของการเรียนรู้ ผู้เรียนต้องมีความพอใจแล้วพยายามขวนขวายหาความรู้บ่อยๆ โดยไม่เลิกละ กลางคัน มีความเพียร พิจารณาหาข้อบกพร่องในการเรียน แล้วปฏิบัติสิ่งที่เกื้อกูลต่อการเรียน ลด ละ เลิก สิ่งที่ไม่เกื้อกูลต่อการเรียน เพื่อให้ประสบความสำเร็จในการศึกษาเล่าเรียนของตน^{๒๕}

ปิ่น มุทุกันต์ พ.อ. ปัญหาหรืออุปสรรคที่จะขัดขวางให้การทำงานนั้นล้มเหลวหรือไม่ประสบความสำเร็จมีหลายทางคือ เกิดจากตัวเองก็มี เกิดจากการเหตุการณ์แวดล้อมก็มี เกิดจากเนื้องานที่ทำนั้นเองก็มี แต่อุปสรรคที่สำคัญอย่างยิ่งที่เกิดจากตัวเราที่ทำงานให้ล้มเหลวมี ๔ อย่าง คือ ความเบื่อหน่าย ความเกียจคร้าน ความทอดธุระ ความโง่เขลา ดังนั้นพระพุทธเจ้าจึงสอนวิธีการทำงานให้มี ๔ ข้อ เรียกว่า อิทธิบาท แปลว่าทางแห่งความสำเร็จ คือฉันทะ ความพอใจวิริยะ ความเพียร จิตตะ ความใส่ใจ วิมิงสา ความคิดค้น ถ้ามีอิทธิบาท ๔ นี้ครบแล้ว ย่อมบรรลุถึงความสำเร็จได้ สมประสงค์หากสิ่งนั้นไม่เหลือวิสัย^{๒๖}

พระเมธีธรรมาภรณ์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต) กล่าวว่า อิทธิบาท ๔ นอกจากจะเป็นคุณธรรมที่นำไปสู่ความสำเร็จในงานที่ทำแล้ว อิทธิบาทยังเป็นอายุวัฒนธรรมคือ ธรรมเป็นเหตุให้คนมีอายุยืนยาวอีกด้วย ดังที่มีพุทธดำรัสรับรองไว้ในมหาปรินิพพานสูตรว่า “ยสฺส กสฺสจฺจ อานนฺท จตฺตารโ อธิธิปาทา” เป็นต้น แปลความว่า “อานนทฺ อิทธิบาท ๔ บุคคลใดเจริญ ทำให้มาก ทำให้เป็นดุจยาน ทำให้

^{๒๔} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต, พุทธธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๙, (กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๒), หน้า ๑๙๐.

^{๒๕} เรื่องเดียวกัน, พุทธธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๖, ฉบับปรับปรุงและขยายความ, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๑๔๓.

^{๒๖} ปิ่น มุทุกันต์ พ.อ. ปฏิบัติตามธรรมะประสบความสำเร็จ, (กรุงเทพมหานคร : มงคลสาร, ๒๕๓๙), หน้า ๑๐.

เป็นพื้นฐานตั้งไว้ อบรม เริ่มไว้ดีแล้ว บุคคลนั้นเมื่อปรารถนาที่พึงดำรงชีวิตอยู่ตลอดกับหรือเกินกว่า กับ” พระอรรถกถาจารย์อธิบายว่า การเจริญอิทธิบาททำให้คนมีชีวิตอยู่ตลอดอายุกับ หมายถึงมีชีวิตอยู่ได้จนครบเกณฑ์อายุขัยประมาณได้ ๑๐๐ ปีหรือมากกว่านั้น^{๒๗}

พงษ์พันธ์ พงษ์โสภา พรรณนาไว้ว่า การเรียนรู้จะเกิดขึ้นเพราะมีการวางเงื่อนไข และการที่พฤติกรรมใดจะมีความเข้มข้นรุนแรงนั้น มิใช่เป็นเพราะรางวัล หรือการเสริมแรงอย่างเดียว แต่เป็นเพราะการเชื่อมโยงเกี่ยวพันกับสิ่งเร้า คือ สิ่งกระตุ้นให้นักเรียนมีความต้องการเรียนรู้ มีอิทธิบาทสมบูรณ์ก็เพราะสิ่งเร้าทั้งภายในและภายนอกที่ทำให้นักเรียนมีแรงกระตุ้นที่จะเรียนรู้ มีสิ่งกระตุ้นที่สำคัญอย่างหนึ่งคือ แรงจูงใจที่อยากจะเรียน ภาษาทางพระพุทธศาสนาว่า ฉันทะ ความพอใจหรือความต้องการ มีความสัมพันธ์กับความเพียรพยายาม (วิริยะ) สนใจในการเรียนรู้โดยมิเห็นแก่ความยากลำบาก คือ ตั้งใจเรียนรู้ (จิตตะ) และ การหาวิธีการหรือการพิจารณา (วิมังสา) สิ่งที่เกี่ยวข้องต่อการเรียน ละสิ่งที่ไม่เกี่ยวข้องต่อการเรียน ทำให้ตนเองประสบความสำเร็จการศึกษาได้เพราะมีสิ่งเร้า^{๒๘}

สุทธิพงษ์ ศรีวิชัย ได้เขียนไว้ว่า อิทธิบาท ๔ มีความสำคัญเป็นอย่างมาก ทั้ง นี้ก็เพราะว่า การฝึกหัดคนให้มีคุณธรรมตามหลักอิทธิบาท ๔ นี้จัดเป็นการใช้ปัญญาในการพิจารณาหาเหตุผลและกระบวนการทำงาน โดยวิมังสาเป็นผลของจิตตะ คือเมื่อตรวจตราดูแล้วเห็นว่า การทำงานของตนยังบกพร่องอยู่หรือผิดวัตถุประสงค์ อีกอย่างหนึ่งคือพิจารณาหาเหตุผลในการทำงานตามขั้นตอน งานที่ลงมือทำแล้วนั้นได้ผลเป็นขั้นๆ อย่างไร เป็นการทบทวนผลว่าเป็นที่พึงปรารถนาหรือไม่ ถ้าได้ผลไม่เป็นที่น่าพอใจหรือได้ผลที่ไม่พึงปรารถนา ก็จัดการแก้ไขหรือปรับปรุงตามกระบวนการอิทธิบาท ๔ นั้น^{๒๙}

จากเอกสารดังกล่าวสรุปได้ว่าความสำคัญของอิทธิบาท ๔ ว่า มีความสำคัญต่อการเรียน การศึกษาเป็นอย่างมาก เพราะถ้าขาดหลักอิทธิบาท ๔ แล้ว ย่อมทำให้บุคคลนั้นไม่ประสบความสำเร็จในการเรียน เพราะอิทธิบาท ๔ จะทำให้บุคคลที่นำไปปฏิบัตินั้น เกิดสร้างความพอใจในหน้าที่การงานของตน พร้อมทั้งมีความขยันหมั่น เพียร เอาใจใส่ในหน้าที่ของตน และกลับมาทบทวนไตร่ตรองหาข้อผิดพลาดที่เกิดขึ้น แล้วจึงนำข้อผิดพลาดนั้นไปแก้ไขให้ดียิ่งขึ้นไป

๒.๕ องค์ประกอบของหลักอิทธิบาท ๔

องค์ประกอบของอิทธิบาท ๔ ในความหมายของพุทธศาสนานั้นมีการกล่าวเอาไว้อย่างมากมาย แต่หลักๆ แล้วจะมีความหมายความหมายที่เป็นแก่นแท้ในการปฏิบัติเพื่อให้เห็นขอบเพียง ๔ อย่าง ได้กล่าวถึงดังนี้^{๓๐}

๑. ฝึกอยู่ในธรรมวินัยนี้เจริญอิทธิบาทที่ประกอบด้วยฉันทะสมาธิและปธานสังขาร
๒. ฝึกอยู่ในธรรมวินัยนี้เจริญอิทธิบาทที่ประกอบด้วยวิริยะสมาธิและปธานสังขาร

^{๒๗} พระเมธีธรรมาภรณ์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต), “อิทธิบาทกถา” พุทธจักร, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙), หน้า ๑๐.

^{๒๘} พงษ์พันธ์ พงษ์โสภา, พฤติกรรมกลุ่ม, (กรุงเทพมหานคร : พัฒนาศึกษา, ๒๕๔๒), หน้า ๙๒.

^{๒๙} สุทธิพงษ์ ศรีวิชัย, “หลักการบริหารการศึกษาตามแนวพุทธศาสตร์”, สารนิพนธ์พุทธศาสตรบัณฑิต, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๐), หน้า ๒๓๙.

^{๓๐} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๔๓๑-๔๔๓/๓๔๒-๓๔๗

๓. ภิกษุในธรรมวินัยนี้เจริญอุทเทสิกาทที่ประกอบด้วยจิตตสมาธิและปธานสังขาร

๔. ภิกษุในธรรมวินัยนี้เจริญอุทเทสิกาทที่ประกอบด้วยวิมิงสาสมาธิและปธานสังขาร

บรรดาธรรมเหล่านั้น ฉันทะ เป็นไฉน

ฉันทะ คือ ความพอใจ การทำความพอใจ ความเป็นผู้ประสงค์จะทำความฉลาด ความพอใจในธรรม นี้เรียกว่า ฉันทะ

สมาธิ เป็นไฉน

ความตั้งอยู่แห่งจิต ความดำรงอยู่ ความตั้งมั่น ความไม่ส่ายไป ความไม่ฟุ้งซ่านแห่งจิต ภาวะที่จิตไม่ซัดส่าย สมถะ สมาธิินทรีย์ สมาธิพละ สัมมาสมาธิ นี้เรียกว่า สมาธิ

ปธานสังขาร เป็นไฉน

การปรารภความเพียรทางใจ ความขะมักเขม้น ความบากบั่น ความชวนชวย ความพยายาม ความอดุสาหะ ความทนทาน ความเข้มแข็ง ความหมั่น ความมุ่งมั่น อย่างไม่ทอดอย ความไม่ทอดทิ้งฉันทะ ความไม่ทอดทิ้งธุระ ความเอาใจใส่ธุระ วิริยะวิริยินทรีย์ วิริยะพละ สัมมาวายามะ นี้เรียกว่า ปธานสังขาร

ภิกษุผู้เข้าไปถึงแล้ว เข้าไปถึงแล้วด้วยดี เข้ามาถึงแล้ว เข้ามาถึงแล้วด้วยดีเข้าถึงแล้ว เข้าถึงแล้วด้วยดี ประกอบด้วยฉันทสมาธิและปธานสังขารนี้ ด้วยประการฉะนี้ เพราะฉะนั้นจึงเรียกว่า ประกอบด้วยฉันทสมาธิปธานสังขาร

บรรดาธรรมเหล่านั้น วิริยะ เป็นไฉน

วิริยะ คือ การปรารภความเพียรทางใจ ความพอใจ การทำความพอใจ ความเป็นผู้ประสงค์จะทำความฉลาด สัมมาวายามะ นี้เรียกว่า วิริยะ

สมาธิ เป็นไฉน

ความตั้งอยู่แห่งจิต ความดำรงอยู่ ความตั้งมั่น ความไม่ส่ายไป ความไม่ฟุ้งซ่านแห่งจิต ภาวะที่จิตไม่ซัดส่าย สมถะ สมาธิินทรีย์ สมาธิพละ สัมมาสมาธิ นี้เรียกว่า สมาธิ

ปธานสังขาร เป็นไฉน

การปรารภความเพียรทางใจ ความขะมักเขม้น ความบากบั่น ความชวนชวย ความพยายาม ความอดุสาหะ ความทนทาน ความเข้มแข็ง ความหมั่น ความมุ่งมั่น อย่างไม่ทอดอย ความไม่ทอดทิ้งฉันทะ ความไม่ทอดทิ้งธุระ ความเอาใจใส่ธุระ วิริยะวิริยินทรีย์ วิริยะพละ สัมมาวายามะ นี้เรียกว่า ปธานสังขาร

ภิกษุผู้เข้าไปถึงแล้ว เข้าไปถึงแล้วด้วยดี เข้ามาถึงแล้ว เข้ามาถึงแล้วด้วยดีเข้าถึงแล้ว เข้าถึงแล้วด้วยดี ประกอบด้วยวิริยสมาธิและปธานสังขารนี้ ด้วยประการฉะนี้ เพราะฉะนั้นจึงเรียกว่า ประกอบด้วยวิริยสมาธิปธานสังขาร

บรรดาธรรมเหล่านั้น จิต เป็นไฉน

จิตตะ คือ จิต มโน มานัส การทำความพอใจ ความเป็นผู้ประสงค์จะทำความฉลาด มโน วิญญานธาตุที่เหมาะสมกัน นี้เรียกว่า จิต

สมาธิ เป็นไฉน

ความตั้งอยู่แห่งจิต ความดำรงอยู่ ความตั้งมั่น ความไม่ส่ายไป ความไม่ฟุ้งซ่านแห่งจิต ภาวะที่จิตไม่ซัดส่าย สมถะ สมาธิินทรีย์ สมาธิพละ สัมมาสมาธิ นี้เรียกว่า สมาธิ

ปธานสังขาร เป็นไฉน

การปรารภความเพียรทางใจ ความขะมักเขม้น ความบากบั่น ความชวนชวาย ความพยายาม ความอดุสาหะ ความทนทาน ความเข้มแข็ง ความหมั่น ความมุ่งมั่น อย่างไม่ท้อถอย ความไม่ทอดทิ้งฉันทะ ความไม่ทอดทิ้งธุระ ความเอาใจใส่ธุระ วิริยะวิริยีนทรีย์ วิริยะพละ สัมมาวายามะ นี้เรียกว่า ปธานสังขาร

ภิกษุผู้เข้าไปถึงแล้ว เข้าไปถึงแล้วด้วยดี เข้ามาถึงแล้ว เข้ามาถึงแล้วด้วยดีเข้าถึงแล้ว เข้าถึงแล้วด้วยดี ประกอบแล้วด้วยจิตนี้ ด้วยสมาธินี้และด้วยปธานสังขารนี้ ด้วยประการฉะนี้ เพราะฉะนั้นจึงเรียกว่า ประกอบด้วยจิตตสมาธิปธานสังขาร

บรรดาธรรมเหล่านั้น วิมังสา เป็นไฉน

วิมังสา คือ ปัญญา ความรู้ชัด ความเป็นผู้ประสงค์จะทำความฉลาดไม่หลงงมงาย ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิสฺส นี้เรียกว่า วิมังสา

สมาธิ เป็นไฉน

ความตั้งอยู่แห่งจิต ความดำรงอยู่ ความตั้งมั่น ความไม่ส่ายไป ความไม่ฟุ้งซ่านแห่งจิต ภาวะที่จิตไม่ซัดส่าย สมถะ สมาธิินทรีย์ สมาธิพละ สัมมาสมาธิ นี้เรียกว่า สมาธิ

ปธานสังขาร เป็นไฉน

การปรารภความเพียรทางใจ ความขะมักเขม้น ความบากบั่น ความชวนชวาย ความพยายาม ความอดุสาหะ ความทนทาน ความเข้มแข็ง ความหมั่น ความมุ่งมั่น อย่างไม่ท้อถอย ความไม่ทอดทิ้งฉันทะ ความไม่ทอดทิ้งธุระ ความเอาใจใส่ธุระ วิริยะวิริยีนทรีย์ วิริยะพละ สัมมาวายามะ นี้เรียกว่า ปธานสังขาร

ภิกษุผู้เข้าไปถึงแล้ว เข้าไปถึงแล้วด้วยดี เข้ามาถึงแล้ว เข้ามาถึงแล้วด้วยดีเข้าถึงแล้ว เข้าถึงแล้วด้วยดี ประกอบด้วยวิมังสาสมาธิและปธานสังขารนี้ ด้วยประการฉะนี้เพราะฉะนั้นจึงเรียกว่า ประกอบด้วยวิมังสาสมาธิปธานสังขาร

จากข้อความข้างต้นได้มีผู้อธิบายเกี่ยวกับองค์ประกอบของอิทธิบาท ๔ ไว้ดังนี้

ฉันทะ ความพอใจรักใคร่ในสิ่งนั้น

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) ได้อธิบายเกี่ยวกับ ฉันทะว่า ฉันทะ มีใจรัก คือพอใจจะทำสิ่งนั้น และทำด้วยใจรักต้องการทำให้เป็นผลสำเร็จอย่างดีแห่งกิจการงานที่ทำ มิใช่สักว่าทำพอให้เสร็จๆ หรือเพียงเพราะอยากได้รางวัลหรือผลกำไร^{๓๑}

พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต) ได้อธิบายเกี่ยวกับ ฉันทะไว้ดังนี้^{๓๒}

ฉันทะ ได้แก่ ความพอใจรักในสิ่งที่ทำและพอใจฝึก ฝึในจุดหมายของสิ่งที่ทำนั้น อยากทำสิ่งนั้นๆ ให้สำเร็จ อยากให้งานนั้นบรรลุถึงจุดหมาย พุดง่าย ๆ ว่ารักงานและจุดหมายของงาน พุดให้ลึกลงไปทางธรรมว่าความรัก ความใส่ใจปรารถนาต่อภาวะที่ติงามเต็มเปี่ยมสมบูรณ์ ซึ่งเป็น

^{๓๑} พระพรหมคุณาภรณ์, (ป.อ. ปยุตฺโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**, พิมพ์รวมเล่ม ๓ ภาค ครั้งที่ ๑๕, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์จันทร์เพ็ญ, ๒๕๕๐), หน้า ๓๕.

^{๓๒} พระธรรมปิฎก, (ป.อ. ปยุตฺโต), **พุทธธรรม, พิมพ์ครั้งที่๘**, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๒), หน้า ๘๔๒.

จุดหมายของสิ่งที่กระทำ หรือซึ่งจะเข้าถึงด้วยการกระทำนั้น อยากให้สิ่งๆนั้นเข้าถึงหรือดำรงอยู่ใน ภาวะที่ดีทั้งดงาม ที่ประณีต ที่สมบูรณ์ที่สุดของมัน หรืออยากให้ภาวะที่ดีงามเต็มเปี่ยมสมบูรณ์ของสิ่ง นั้นๆ ของงานนั้นๆ เกิดมีจริงขึ้น อยากทำให้สำเร็จผลตามจุดมุ่งหมายที่ตั้งงานนั้น ความอยากที่เป็น ฉันทะนี้เป็นคนละอย่างกันกับความอยากได้ในสิ่งนั้นๆ มาเสพเสวยหรือเอามาเพื่อตัวตนในรูปใดรูป หนึ่ง ซึ่งเรียกว่าตัณหา ความอยากของฉันทะนั้นให้เกิดความสุขความชื่นชมเมื่อเห็นสิ่งนั้นๆ งานนั้นๆ บรรลุความสำเร็จเข้าถึงความสมบูรณ์อยู่ในภาวะอันดีงามของมันหรือพูดแยกออกไปว่า ขณะเมื่อสิ่ง นั้นกำลังเดินทางไปสู่จุดหมายที่เกิดปิติเป็นความอิ่มเอิบใจครั้น สิ่งหรืองานที่ทำให้บรรลุจุดหมายก็ได้รับ โสมนัสเป็นความฉ่ำชื่นใจ ที่พร้อมไปด้วยความรู้สึกละโล่งโล่งผ่องใสเบิกบานแผ่ออกไปเป็นอิสระไร้ ขอบเขต ส่วนความอยากของตัณหาให้เกิดความสุขความชื่นชมเมื่อได้สิ่งนั้นมาเสพเสวยรสอร่อย หรือ ประปรเปรอความยิ่งใหญ่พองขยายของตัวตน เป็นความฉ่ำชื่นใจที่เศร้าหมอหมกหมักตัวกักกันกักตนไว้ใน ความคับแคบ และมักติดตามมาด้วยความหวงเหวนหวงกังวลเศร้าเสียตายและหวั่นกลัวหวาดระแวง บุญมี แท่นแก้ว กล่าวว่า ฉันทะคือ ความพึงพอใจหรือต้องการที่จะทำหรือใฝ่ใจจะทำสิ่ง นั้นอยู่เสมอ และปรารถนาจะทำให้ได้ผลดียิ่งๆ ขึ้นไป^{๓๓}

สุทธิพงษ์ ศรีวิชัย กล่าวว่า ฉันทะ คือ ความรัก ความชอบ ความสนใจในสิ่งที่กระทำ หรือหมายถึงการมีความรักและความรับผิดชอบต่องาน ต่อหน้าที่ของตน^{๓๔}

วิริยะ ความเพียรพยายามทำในสิ่งนั้น

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต) ได้อธิบายเกี่ยวกับ วิริยะ ว่าวิริยะ ความพากเพียร คือขยันหมั่นประกอบ หมั่นกระทำสิ่งนั้นด้วยความพยายาม เข้มแข็ง อดทนเอาธุระ ไม่ทอดทิ้ง ไม่ ท้อถอย ก้าวไปข้างหน้าจนกว่าจะสำเร็จ^{๓๕}

พุทธทาสภิกขุ และปัญญานันทภิกขุ ได้อธิบายว่า วิริยะต้องมีความเพียรหมั่น คือ เมื่อมี กำลังใจเป็นสิ่งสำคัญแล้ว ต่อไปก็มีความมั่น ในความเพียร ภาษาบาลีเรียกว่า วิริยะ พระพุทธภาษิต ที่ว่า วิริเย ทุกขมจเจติ คนที่จะพ้นทุกข์ได้เพราะความเพียร หรือว่าคำที่พระมหาชนก กล่าวว่า วาย เมถว ปุริโส ยาว อดทนสูส นิปปทา เกิดเป็นคนต้องทำเรื่องไป จนกว่าจะถึงจุดหมายปลายทาง^{๓๖}

บุคคลผู้ที่มีความเพียรนั้นยอมไม่กลัวต่ออุปสรรค ไม่กลัวต่อความลำบาก ไม่กลัวต่ออะไร ทั้งสิ้น เมื่อเราจะไปแล้วก็ไปให้ตามจุดที่เราตั้งไว้ แต่ขอให้ตั้งจุดหมายในทางที่ตั้งงามไม่ตั้ง จุดมุ่งหมายที่เกิดความเดือดร้อนแก่ใคร และความเพียรนั้นต้องเพียรสม่ำเสมอ ไม่ใช่เพียรชั่วคราว

^{๓๓} บุญมี แท่นแก้ว, **จริยศาสตร์**, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร : โอเดียนสโตร์, ๒๕๓๙), หน้า ๑๔๑.

^{๓๔} สุทธิพงษ์ ศรีวิชัย, “หลักการบริหารการศึกษาตามแนวพุทธศาสตร์”, **สารนิพนธ์พุทธศาสตร บัณฑิต**, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๐), หน้า ๒๓๘.

^{๓๕} พระพรหมคุณาภรณ์, (ป.อ. ปยุตโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**, พิมพ์รวม เล่ม ๓ ภาค ครั้งที่ ๑๕, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์จันทร์เพ็ญ, ๒๕๕๐), หน้า ๓๕.

^{๓๖} พุทธทาสภิกขุ และปัญญานันทภิกขุ, **คุณธรรมของชีวิตที่ดีงาม**, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, ๒๕๔๔), หน้า ๑๗๘-๑๘๒.

ชั่วคราว ดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงตักเตือนว่า “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เมื่อเธอยังไม่ถึงจุดหมายที่ต้องการ อย่าละความเพียรเป็นอันขาด”

พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต) ได้อธิบายเกี่ยวกับ วิริยะไว้ดังนี้วิริยะ ความเพียร ได้แก่ ความอาจหาญแก้อุปสรรคอุปสรรค ก้าวไปใจสู้ไม่ย่อท้อไม่หวั่นกลัวต่ออุปสรรคและความยากลำบาก เมื่อคนรู้ว่าสิ่งใดมีคุณค่าควรแก่การบรรลุถึง ถ้าวิริยะเกิดขึ้นแก่เขาแล้วแม้ได้ยืดยาวจุดหมายนั้นจะลุล่วงได้ยากนัก มีอุปสรรคมาก หรืออาจให้เวลายาวเท่านั้นปี เท่านั้นเดือน เขาก็ไม่ท้อถอย กับเห็นเป็นสิ่งที่ท้าทายที่เขาจะเอาชนะให้ได้ทำให้สำเร็จส่วนผู้ที่ขาดความเพียรอยากบรรลุความสำเร็จเหมือนกัน แต่พอได้ยืดยาวต้องใช้เวลาเป็นปีก็หมดแรงถอยหลัง คนที่มีความเพียรเท่าๆกับมีแรงหนุน เวลาทำงานหรือปฏิบัติธรรมก็ตาม จิตใจจะแน่วแน่มั่นคง พุ่งตรงต่อจุดหมาย สมาธิก็เกิดขึ้นได้เรียกว่าวิริยสมาธิ พร้อมทั้งมีประธานสังขาร คือความเพียรสร้างสรรค์เข้าประกอบคู่ไปด้วยกัน^{๓๗}

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชฯ ได้ตรัสถึงคำว่า วิริยะ (ความเพียร) ว่า ท่านใดถึงพร้อมด้วยความพยายามโดยธรรม ไม่จมลงในห้วงมหรณพซึ่งประมาณมิได้เห็นปานนี้ ด้วยกิจคือ ความพากเพียรของบุรุษ ท่านนั้นจึงไปในสถานที่ที่ใจของท่านยินดีนั้นเถิด และว่าบุคคลเมื่อกระทำความเพียร แม้จะตายก็ไม่เชื่อว่าเป็นหนี้ในระหว่างหมู่ญาติเทวดา และบิดามารดา อนึ่ง บุคคลเมื่อทำกิจของผู้ชาย ย่อมไม่เดือดร้อนในภายหลัง^{๓๘}

พ. สุวรรณ ได้อธิบายว่า วิริยะหรือความเพียรนี้เป็นคุณค่าที่ก่อให้เกิดพลังงานในการทำกิจต่างๆ มีลักษณะแสดงให้เห็นว่าคนๆ นั้นเป็นคนรับผิดชอบต่อหน้าที่การงานไม่ทอดทิ้งกิจการงานนั้น ดำเนินการงานที่คิดว่าจะทำนับว่าเป็นผู้ไม่เบื่องาน เมื่อมีงานมาถึงก็รีบทำโดยไม่ชักช้ามีความกระตือรือร้นในการทำงาน ไม่ผัดวันประกันพรุ่ง ผู้มีลักษณะทั้ง หดที่กล่าวมานี้ย่อมได้ชื่อว่ามีวิริยะหรือมีความเพียรซึ่งสามารถประสบความสำเร็จในทุกกิจการส่วนคนที่ไม่มีเสียเกียรจรร้าน หนักไม่เอาเบาไม่สู้ ชอบผัดวันประกันพรุ่งมักหาเหตุมาอ้างแก้ตัวเพื่อไม่ต้องทำงานจนติดเป็นนิสัย ย่อมเจอกับใครลำบาก อาชีพการงานย่อมย่ำอยู่กับที่ตั้งฐานไม่ได้^{๓๙}

ทศปารมี ทศพิธราชธรรม ได้อธิบายคำว่า วิริยะ หมายความว่าความพยายามที่เรียกว่า วิริยะ แปลว่า ความเพียร อันจัดเป็นพระปารมีข้อหนึ่งของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าที่ได้ทรงบำเพ็ญเป็นลำดับ คำว่า วิริยะ หรือความเพียร ตามศัพท์ แปลว่า ความเป็น วิระคือ คนกล้า หมายความว่า กล้าทั้งในทางไม่ทำ ทั้ง ในทางที่ทำได้เป็นค่ากลางๆ ซึ่งพุทธทาสภิกขุ ได้อธิบายเพิ่มเติมว่า^{๔๐} วิริยะ คือ ความเพียรที่จะกล้าบากบั่น มีความหมายเป็นความกล้าหาญ ความเข้มแข็ง ความพยายาม ความไม่ยอมหยุด ความไม่ถอยหลัง และความก้าวไปข้างหน้าความหมายมากมายเหล่านี้ล้วนเป็นชื่อของความเพียร ซึ่งสามารถใช้แทนกันได้ รวมไปถึงคำว่าพระราช หรือกษัตริย์ ก็มีความหมายเดียวกัน ดัง

^{๓๗} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), **พุทธธรรม, พิมพ์ครั้งที่๘**, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๒), หน้า ๘๔๓.

^{๓๘} พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช, **พระมหาชนก**, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์บริษัทอัมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, ๒๕๔๒), หน้า ๒๔-๒๖.

^{๓๙} พ. สุวรรณ, **โพชนงค์ พุทธศาสดาต่ออายุ**, (กรุงเทพมหานคร : สร้อยทอง, ๒๕๓๑), หน้า ๖๐-๖๑.

^{๔๐} พุทธทาสภิกขุ, **สุญญตา**, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, ๒๕๑๘), หน้า ๙๐.

ประโยคที่ว่า เกิดมาเป็นบุรุษ ต้องเพียรไปจนกว่าจะพบความสำเร็จ การทำงานด้วยวิริยะเป็นธรรมอย่างหนึ่ง วิริยะ ชนิดที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า “วิริเยนทุกขกมจเจติ” (คนล่วงทุกข์เสียได้ด้วยเพราะวิริยะ) ส่วนที่เป็นข้อศึกษาหรือเป็นปฏิบัติ ของความเพียร คือ ความเกียจคร้าน ตามศัพท์ว่า โกสขุ ความนอนจม เมื่อกำจัดความเกียจคร้านได้แล้ว จึงจะมีความเพียรขึ้นได้ และความเพียรจะหายไปเมื่อความเกียจคร้านเกิดขึ้นมาก ลักษณะของความทรงตัวอยู่อย่างเข้มแข็งของความเพียร เรียกว่า ธาตุกำหนดเป็น ๓ วาระ คือ เริ่มต้น (อารมฺหาตุ) ดำเนิน (นิกฺกมฺหาตุ) ก้าวไปข้างหน้า (ปรกฺกมฺหาตุ) ส่วนเหตุของความเกียจคร้าน ที่ควรละมีหลายอย่าง เช่น ความติดสุข ความสุขสบาย ความกลัวล่า บากตรากตรำ ความมั่งง่าย ความผัดวันประกันพรุ่ง เป็นต้น

วสิน อินทสระ ได้ให้ความหมายของ วิริยะ แปลตามตัวอักษรว่าความเป็นผู้กล้า คือ แก่กล้าในกิจที่ทำไม่ย่อท้อ ย่อหย่อน ทำกิจด้วยกำลังทั้งหมด มีความบากบั่นมั่นคง (ทพฺพปรกฺกโม) ไม่ท้อทั้งธุระกลางคัน หรือละทิ้งงานเสียกลางคัน (อนิกฺขิตฺตโร) มีความเพียรอยู่เสมอไม่จืดจาง หรือหยุดงานเสีย ทำจนกว่าจะถึงจุดหมายนั้นๆ (อารทฺทวิริโย) ชื่อว่าความเพียร สัตว์ทั้งหลายควรทำ (วิริยํ นามเต สัตฺเตหิ กตฺตพฺพํ) ความเพียรเป็นสิ่งที่นักปราชญ์สรรเสริญ เมื่อบุคคลได้ทำความเพียรเต็มกำลังของตนแล้วถึงไม่สำเร็จ ใครเล่าจะตำหนิได้นักปราชญ์ตำหนิคนที่ล้มเหลว เพราะความเพียรย่อหย่อนนั่นเอง^{๔๑}

บุญมี แท่นแก้ว กล่าวว่า วิริยะ คือ ความเพียรหรือความขยันหมั่น เพียรประกอบสิ่งนั้นด้วยความพยายาม เข้มแข็งอดทน เอาธุระไม่ทอดทิ้ง^{๔๒}

จิตตะ การเอาใจฝักใฝ่ในสิ่งนั้น

พุทธทาสภิกขุ ได้อธิบายว่า จิตตะ หมายถึง กำลังจิต กำลังสมาธิหรือคุณภาพของจิต คุณภาพส่วนที่พึงปรารถนาของจิตเรียกว่ากำลังจิต หรือกำลังสมาธิ ซึ่งเลยเพ่งเล็งไปแก่ส่วนที่อบรมดีแล้ว คือจิตที่อบรมดีแล้ว เติบโตถูกทางแล้วจึงจะมีคุณสมบัติแล้วมีกำลังมหาศาลของมัน^{๔๓}

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) ได้อธิบายเกี่ยวกับ จิตตะ ว่าจิตตะ เอาจิตฝักใฝ่ คือ ตั้ง สติรับรู้ในสิ่งที่ทำ และทำสิ่งนั้นด้วยความคิด ไม่ปล่อยจิตใจให้ฟุ้งซ่านเลื่อนลอย ใช้ความคิดในเรื่องนั้นบ่อยๆ เสมอๆ ทำกิจหรืองานนั้นอย่างอุทิศตัวอุทิศใจ^{๔๔}

พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต) ได้อธิบายเกี่ยวกับ จิตตะไว้ดังนี้^{๔๕}

จิตตะ ความคิดจดจ่อหรือเอาใจใส่ฝักใฝ่ ได้แก่ ความมีจิตผูกพันจดจ่อเฝ้าเรื่องนั้น ใจอยู่กับงานนั้นไม่ปล่อยไม่ห่างไปไหน ถ้าจิตตะเป็นไปอย่างแรงกล้าในเรื่องใดเรื่องหนึ่งหรืองานอย่างใดอย่างหนึ่งคนผู้นั้นจะไม่สนใจไม่รับรู้เรื่องอื่นๆ ใครพูดอะไรในเรื่องอื่นๆ ไม่สนใจ แต่ถ้าพูดเรื่องนั้นงานนั้นจะสนใจเป็นพิเศษทันที บางทีจัดทำเรื่องนั้น งานนั้นขลุกขจวนอยู่ได้ทั้งวันทั้งคืนไม่เอาใจใส่ร่างกาย

^{๔๑} วสิน อินทสระ, พุทธปรัชญามหายาน, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์เจริญกิจ, ๒๕๓๐), หน้า ๔๓.

^{๔๒} บุญมี แท่นแก้ว, จริยศาสตร์, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร : โอเดียนสโตร์, ๒๕๓๙), หน้า ๑๔๑.

^{๔๓} พุทธทาสภิกขุ, โพธิปักขิยธรรม, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, ๒๕๔๒), หน้า ๓๖.

^{๔๔} พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์รวมเล่ม ๓ ภาค ครั้งที่ ๑๕, หน้า ๓๖.

^{๔๕} พุทธธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๘, , หน้า ๘๔๓.

การแต่งเนื้อแต่งตัว อะไรเกิดขึ้นก็ไม่สนใจ เรื่องอื่นๆ เกิดขึ้นใกล้ๆ บางทีก็ไม่รู้ ทำจนลืมนวันลืมนคืน ลืมกินลืมนอน ความมีใจจดจ่อเช่นนี้ย่อมทำให้สมาธิเกิดขึ้น จิตจะแน่วแน่มั่นคงในกิจที่ทำ มีกำลังมาเฉพาะทำจิตนั้นเรียกเป็นจิตตสมาธิ พร้อมกันนั้นก็เกิดปธานสังขาร คือความเพียรสร้างสรรค์ร่วมสนับสนุนไปด้วย

ปิ่น มุกกันต์ พ.อ. ได้อธิบายว่า จิตตะ แปลว่า คิดถึงงานซึ่งบอกความหมายได้หลายคำ เช่น ความสนใจ ความใฝ่ฝันความตั้งใจ ความใส่ใจ ความเอาใจใส่ เป็นต้นคนที่มีจิตตะเป็นที่ไม่ปล่อยปะละเลยกับงานของตน คอยตรวจตรางานอยู่เสมอ การงานจึงไม่บกพร่อง จิตตะจึงมีประโยชน์ที่กำจัดเสียซึ่งความประมาทเลินเล่อ^{๔๖}

บุญมี แท่นแก้ว กล่าวว่า จิตตะคือ ความคิดหรือตั้งจิตรับรู้ในสิ่งที่ทำ และทำสิ่งนั้นด้วยความคิด ไม่ปล่อยให้อารมณ์ฟุ้งซ่านเลื่อนลอยไป^{๔๗}

สุทธิพงษ์ ศรีวิชัย กล่าวว่า จิตตะ ความคิดมุ่งไป ตั้งจิตรับรู้ในสิ่งที่ทำ และทำสิ่งนั้นด้วยความคิด เอาจิตผูกใจไม่ฟุ้งซ่านเลื่อนลอยไป อุทิศตัวอุทิศใจให้สิ่งที่ทำอย่างมั่นคง^{๔๘}

วิมังสา การพิจารณาใคร่ครวญหาเหตุผลในสิ่งนั้น

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) ได้อธิบายเกี่ยวกับ วิมังสา ว่า

วิมังสา ใช้ปัญญาสอบสวน คือหมั่น ใช้ปัญญาพิจารณาใคร่ครวญตรวจตราหาเหตุผล และตรวจสอบข้อสงสัยหย่อนเกินเลย บกพร่องขัดข้อง เป็นต้น ในสิ่งที่ทำนั้น โดยรู้จักทดลอง วางแผน วัตถุประสงค์แก้ไขปรับปรุง เป็นต้น เพื่อจัดการและดำเนินงานนั้นให้ได้ผลดียิ่งขึ้นไป^{๔๙}

พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต) ได้อธิบายเกี่ยวกับ วิมังสาไว้ดังนี้^{๕๐}

วิมังสา ความสอบสวนไตร่ตรอง ได้แก่ การใช้ปัญญาพิจารณาหมั่นใคร่ครวญตรวจตราหาเหตุผล และตรวจสอบข้อสงสัยหย่อนเกินเลยบกพร่อง หรือข้อข้องใจเป็นต้น ในกิจที่ทำ รู้จักทดลอง และคิดหาเหตุผล ขอบสอบสวนทดลองเมื่อทำอะไรก็คิดพิจารณาทดสอบไป เช่นคิดว่าเหตุผลนี้เกิดจากเหตุอะไร ทำไมถึงเป็นอย่างนี้ ผลคราวนี้เกิดจากปัจจัยที่เป็นองค์ประกอบนี้เข้าไป จะเกิดผลอย่างนี้ ลองเปลี่ยนองค์ประกอบนั้นแล้วไม่เกิดผลอย่างที่เราคาดหมาย เป็นเพราะอะไรจะแก้ไขจุดไหน ฯลฯ การคิดหาเหตุผลและสอบสวนทดลองอย่างนี้ ย่อมช่วยรวมจิตใจให้คอยกำหนดและติดตามเรื่องที่พิจารณาอย่างติดใจตลอดเวลา เป็นเหตุให้จิตแน่วแน่มั่นคงไปกับเรื่องที่พิจารณา ไม่ฟุ้งซ่าน ไม่วอกแวก และมีกำลัง เรียกว่าเป็นวิมังสาสมาธิซึ่งก็จะมีปธานเป็นสังขาร คือความเพียรสร้างสรรค์เกิดมาด้วย

ปิ่น มุกกันต์ พ.อ. ได้ให้ความเห็นว่า สุดยอดของวิธีทำงานให้สำเร็จรวมอยู่ในอิทธิบาทข้อสุดท้ายนี้ คือ วิมังสา แปลว่า พินิจพิเคราะห์ หมายความว่า ทำงานด้วยปัญญา ด้วยสมองคิด ไม่ใช่

^{๔๖} มงคลชีวิตภาค ๒, หน้า ๑๘๔.

^{๔๗} จริยศาสตร์, พิมพ์ครั้งที่ ๓, หน้า ๑๔๑.

^{๔๘} สุทธิพงษ์ ศรีวิชัย, “หลักการบริหารการศึกษาตามแนวพุทธศาสตร์”, สารนิพนธ์พุทธศาสตรบัณฑิต, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๐), หน้า ๒๓๙.

^{๔๙} พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์รวมเล่ม ๓ ภาค ครั้งที่ ๑๕, หน้า ๓๖.

^{๕๐} พุทธธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๘, หน้า ๘๔๓.

สักแต่ว่าทำ คนเราถึงจะรักงานเท่าไร บ้างบั้น ปานใดและเอาใจใส่อยู่ตลอดเวลา แต่ถ้าขาดการใช้ ปัญญาพิจารณางานด้วยแล้ว ผลงานก็จะไม่เรียบร้อย ต้องมาทำกันใหม่อยู่อย่างนั้น เข้ากับลักษณะที่ว่าทำเสร็จแล้วแต่งงานมันยังไม่สิ้นสุด^{๕๑}

บุญมี แท่นแก้ว กล่าวว่า วิมังสา คือ ความไตร่ตรองหรือทบทวน ได้แก่ หมั่นใช้ปัญญาพิจารณา ใคร่ครวญตรวจตรา หาเหตุผล และตรวจสอบข้อยิ่งหย่อนในสิ่งที่ทำนั้น มีการวางแผนวัดผล คิดค้นวิธีแก้ไขปรับปรุง^{๕๒} เป็นต้น

สุทธิพงษ์ ศรีวิชัย กล่าวว่า วิมังสา ความไตร่ตรอง หมั่นใช้ปัญญาพิจารณาใคร่ครวญตรวจตราหาเหตุผล และตรวจสอบข้อยิ่งหย่อนในสิ่งที่ทำนั้น มีการวางแผน วัดผล คิดค้นวิธีแก้ไขปรับปรุงอยู่เสมอ^{๕๓}

สุรางค์ ไคว์ตระกูล ได้อธิบายความคิดอย่างมีวิจารณญาณเป็นการคิดที่เป็นเครื่องมือสำคัญที่สุดในสังคมประชาธิปไตย ในสมัยสารสนเทศเพื่อจะเป็นผู้ที่มีความฉลาดรับรู้ข้อมูลข่าวสารที่มาจากสื่อสารมวลชนต่างๆ และเพื่อเป็นพลเมืองดีมีการตัดสินใจที่ฉลาด ถูกต้อง รวดเร็ว^{๕๔}

พอล (Paul) บุคคลผู้ได้รับซึ่งเอดทัคเคเกี่ยวกับการคิดอย่างมีวิจารณญาณ ได้นิยามการคิดอย่างมีวิจารณญาณว่า เป็นศิลปะของการคิดเพื่อที่จะทำให้การคิดดีขึ้นชัดเจนขึ้น มีความแม่นยำมากขึ้น หรือป้องกันตนเองได้มากขึ้น นอกจากนั้นยังได้ระบุว่าการคิดอย่างมีวิจารณญาณเป็นการคิดอย่างมีเหตุผลที่คิดด้วยตนเอง ซึ่งยืนยันว่าเรารู้อะไร หรือไม่รู้อะไร^{๕๕}

วูดส์ (Woods) ได้อธิบายว่า สภาเพื่อความเป็นเลิศในการคิดวิจรรย์ญาณแห่งชาติ (National Council for Excellence in Critical Thinking) ได้ให้ความหมายของการคิดอย่างมีวิจรรย์ญาณว่า เป็นกระบวนการทางสติปัญญาที่คล่องแคล่ว และมีทักษะในการสร้างมโนทัศน์ การประยุกต์ การวิเคราะห์ การสังเคราะห์ และการประเมินผลจากข้อมูลที่ได้รับรวบรวมมาหรือเป็นกระบวนการทางสติปัญญาที่เกิดจากการสังเกต การมีประสบการณ์ การไตร่ตรอง การใช้เหตุผล หรือการติดต่อสื่อสาร เพื่อที่จะนำไปสู่การเชื่อมหรือการกระทำ^{๕๖}

เอนนิส (Ennis) ได้กล่าวว่า การคิดอย่างมีวิจารณญาณหมายถึง การคิดพิจารณาอย่างมีเหตุผล มีจุดมุ่งหมายเพื่อการตัดสินใจว่า สิ่งใดควรเชื่อ สิ่งใดไม่ควรเชื่อ สิ่งใดควรทำ สิ่งใดไม่ควรทำ เพื่อช่วยให้ตัดสินใจสภาพการณ์ได้ถูกต้อง^{๕๗}

^{๕๑} มงคลชีวิตภาค ๒, หน้า ๑๘๔.

^{๕๒} จริยศาสตร์, พิมพ์ครั้งที่ ๓, หน้า ๑๔๑.

^{๕๓} สุทธิพงษ์ ศรีวิชัย, “หลักการบริหารการศึกษาตามแนวพุทธศาสตร์”, สารนิพนธ์พุทธศาสตรบัณฑิต, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๐), หน้า ๒๓๙.

^{๕๔} สุรางค์ ไคว์ตระกูล, จิตวิทยาการศึกษา, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๙), หน้า ๓๒๖.

^{๕๕} Paul, R.W “Taxonomy and Critical Thinking Instruction”, Educational Leadership. 1992. p. 40.

^{๕๖} Woods, A.E. “Affective Learning: One to Critical Thinking”, Holistic Nursing Practice. 1993 p.65.

^{๕๗} Ennis, R.H. “A Logical Basis for Measuring Critical Thinking Skill”, Educational Leadership. 1985. p.10.

จากเอกสารดังกล่าวสรุปได้ว่าองค์ประกอบของอิทธิบาท ๔ ประกอบด้วยหลักธรรมที่ก่อให้เกิดความสำเร็จในการเรียนและด้านอื่นๆ อีกด้วย มี ๔ ประการคือ

๑. ฉันทะ คือ ความรักความพอใจในหน้าที่การเรียนและการงานของตนที่ได้รับมอบหมาย ไม่ทำเพื่อสักแต่ว่าทำ มีความทุ่มเทเพื่อหวังให้การเรียนรู้นั้นออกมาได้เป็นที่ชื่นชอบและพอใจทั้งตนเองและผู้อื่นด้วย

๒. วิริยะ คือ ความเพียรพยายามในหน้าที่การเรียน ไม่ย่อท้อต่อการเรียนไม่ว่าจะยากหรือง่ายก็พยายามจนให้ถึงที่สุด ไม่ย่อท้อจนกว่าการเรียนจะประสบความสำเร็จหรือไม่ล้มเลิกความเพียรก่อนที่จะได้ลองทำด้วยตนเอง

๓. จิตตะ คือ ความเอาใจใส่ในการเรียนของตนเอง ไม่คิดไปในเรื่องอื่นนอกจากเรื่องเรียน เมื่อทำหน้าที่ของตนเองไม่สำเร็จ มีความใส่ใจเอาใจใส่อยู่ตลอดเวลา คอยตรวจหาข้อบกพร่องอยู่เสมอเพื่อที่จะได้นำมาแก้ไขให้ดีขึ้น

๔. วิมังสา คือ การใคร่ครวญไตร่ตรองหาเหตุผลของความผิดพลาดที่เกิดขึ้นว่ามันเกิดขึ้นได้เพราะอะไร แล้วหาหนทางแก้ไขข้อบกพร่องนั้นให้ดียิ่งขึ้นไป

๒.๖ ลักษณะของหลักอิทธิบาท ๔

ลักษณะของอิทธิบาท ๔ เป็นคุณธรรมที่มีความสัมพันธ์และมีผลต่อกันหมายความว่า ผู้ที่ปฏิบัติงานหรือหน้าที่โดยที่มีคุณธรรมด้านใดด้านหนึ่งเด่นหรือสูงมาก จะส่งผลให้คุณธรรมด้านอื่นๆ สูงตามไปด้วย

พระธรรมปิฎก(ป.อ.ปยุตฺโต) ได้กล่าวว่าอิทธิบาท ๔ ความจริงอิทธิบาท ๔ อย่างนี้เกี่ยวพันกัน และมักมาด้วยกัน เช่นเกิดฉันทะ มีใจรักแล้วก็ทำให้พากเพียร เมื่อพากเพียร ก็เอาใจใส่ อยู่เสมอ และเปิดช่องให้ใช้ปัญญาพิจารณาไตร่ตรอง แต่ที่แยกพิจารณาแต่ละข้อ ก็ด้วยถือเอาภาวะที่เด่นเป็นใหญ่ เป็นตัวนำ เป็นตัวชักจูงข้ออื่นๆ ในแต่ละกรณี เช่น เมื่อฟังธรรมด้วยกัน คนหนึ่งชอบศึกษาธรรมฟัง ด้วยความรักความพอใจในธรรมอยากรู้อยากเข้าใจในธรรมให้ยิ่งๆ ขึ้นไปจึงฟังด้วยจิตแน่วแน่ ก็มีฉันทะเป็นตัวเด่นชักนำสมาธิและกุศลธรรมข้ออื่นๆ อีกคนหนึ่งมีนิสัยหรือความรู้สึกเกิดขึ้นในขณะนั้นว่า เมื่อพบอะไรที่ฟังทำก็ต้องสู้ต้องเอาชนะ ต้องเข้าเผชิญและทำให้สำเร็จ จึงฟัง ด้วยความรู้สึกว่าเป็นสิ่งที่ท้าทาย จะต้องพยายามเข้าใจให้ได้ ก็มีวิริยะเป็นธรรมเด่น อีกคนหนึ่งมีนิสัยเอาใจใส่รับผิดชอบ ไม่ว่าอะไรที่ตนเกี่ยวข้องก็ต้องใส่ใจเอาใจจดจ่อติดตาม จึงตั้งใจฟัง เอาจิตติดตามเนื้อความไป ก็มีจิตตะเป็นใหญ่ อีกคนหนึ่งคิดจะตรวจสอบว่าธรรมที่แสดงนั้นเป็นจริงหรือไม่ ดีหรือไม่ หรือจะค้นหาเหตุผลในธรรมที่ฟัง ฟัง ไปก็คิดใคร่ครวญพิจารณาสอบสวนไป ใจจึงแน่วแน่อยู่นับกับธรรมที่ฟัง ก็มีวิมังสาเป็นใหญ่ ด้วยเหตุนี้บางแห่งบางท่านจึงเรียกอิทธิบาท ๔ นี้ว่า เป็นอธิบดี หรืออธิปไตย ๔ โดยกำหนดเอาภาวะที่เป็นใหญ่ เป็นหัวหน้า ในกรณีนั้นๆ ด้วยเหตุนี้ลักษณะคุณธรรมอิทธิบาท ๔ ของแต่ละบุคคลจึงมีลักษณะเด่นหรือสูงในแต่ละด้านแตกต่างกันได้ และอาจมีคุณธรรมเป็นลักษณะเด่นหรือสูงมากกว่าหนึ่งด้านก็ได้^{๕๘}

^{๕๘} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๖, ฉบับปรับปรุงและขยายความ, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๘๔๕-๘๔๖.

ดวงเดือน พันธุมนาวิน ได้แบ่งลักษณะของอิทธิบาท ๔ ประกอบด้วย^{๕๙}

๑. ฉันทะ ความพอใจในสิ่งที่ทำ
๒. วิริยะ ความพากเพียร ไม่ท้อถอยในสิ่งที่ทำ
๓. จิตตะ ความเอาใจใส่จดจ่อต่อสิ่งที่ทำ
๔. วิมังสา ความไตร่ตรองในสิ่งที่ทำไปแล้ว

ตามพฤติกรรมของมนุษย์ไว้ ๔ ประการ ดังนี้

๑. ความรู้ในด้านอิทธิบาท ๔ ถือว่า เป็นลักษณะที่สำคัญอย่างหนึ่ง ซึ่งใช้เป็นหลักธรรมนำไปใช้ในการศึกษาเล่าเรียนของนักเรียนนักศึกษาให้เหมาะสมตามหลักจริยธรรมหลักจริยธรรมนั้นเป็นข้อปฏิบัติที่นักศึกษาจะเลือกหลักธรรมไปใช้ประกอบในการศึกษาเล่าเรียนเพื่อให้เกิดผลสำเร็จมีประสิทธิภาพสูง

๒. นักเรียนนักศึกษามีความรู้สึกรู้สึกมั่นใจที่จะนำเอาหลักอิทธิบาท ๔ ไปใช้ในการศึกษาศึกษาเล่าเรียน โดยหลักธรรมดังกล่าวนี้หากนำไปใช้ในการศึกษาดังกล่าวแล้วจะประสบผลสำเร็จหรือไม่มากนักน้อยเพียงใดนั้น ต้องขึ้นอยู่กับพฤติกรรมของนักศึกษาจะต้องสอดคล้องกับหลักอิทธิบาท ๔ ขอบข่ายของหลักอิทธิบาทมีความหมายกว้างขวาง นักเรียนนักศึกษาต้องมีวิจรรณญาณและปัญญาหาเหตุผลกลั่นกรองที่จะนำหลักอิทธิบาท ๔ ไปใช้ในการศึกษาเล่าเรียน เป็นกรณีขบ่งชี้ที่จะบอกถึงความสำเร็จในการศึกษาเล่าเรียนตามเป้าหมายที่ตนเองกำหนดไว้

๓. เหตุผลทางจริยธรรมก็เป็นส่วนประกอบอีกอย่างหนึ่งในการนำหลักอิทธิบาท ๔ ไปใช้ในการศึกษาเล่าเรียน เพื่อให้เกิดผลสำเร็จและมีประสิทธิภาพสูงสุด จริยธรรมเป็นเครื่องจูงใจ และเป็นปัจจัยที่จะผลักดันให้นักเรียนนักศึกษาได้นำหลักอิทธิบาท ๔ ไปประยุกต์ใช้ในการศึกษาเล่าเรียนอย่างถูกต้องและเหมาะสม

๔. พฤติกรรมเชิงจริยธรรม ก็เป็นสิ่งที่สำคัญเช่นเดียวกัน ที่จะทำให้นักศึกษามีความนิยมชอบที่จะนำหลักอิทธิบาท ๔ ไปประกอบใช้ในการศึกษาเล่าเรียน จริยธรรมเชิงพฤติกรรมก็เป็นค่านิยมในการศึกษาที่จะทำให้นักศึกษานิยมชอบพอใจ มีความเพียร มีจิตมั่น มีการไตร่ตรอง ในการศึกษาเล่าเรียนเป็นอย่างดีเลิศ

การศึกษาหลักธรรมจริยธรรมเป็นองค์ประกอบในการเลือกสรรหลักอิทธิบาท ๔ จะทำให้ทราบว่าบุคคลมีพฤติกรรมเหมาะสมที่จะนำหลักอิทธิบาท ๔ เป็นเครื่องมือในการศึกษาเล่าเรียนของนักเรียนนักศึกษา ถ้านักเรียนนักศึกษาดำรงหลักจริยธรรมก็จะมีหลักเกณฑ์ในการนำหลักอิทธิบาท ๔ ไปใช้ในการศึกษาเล่าเรียน หลักจริยธรรมและอิทธิบาท ๔ จะต้องใช้ควบคู่กันไปเสมอ มีความสัมพันธ์อย่างใกล้ชิด วิถีทางในการนำเอาหลักอิทธิบาท ๔ ไปใช้ปฏิบัติจำเป็นอย่างยิ่งจะต้องอาศัยหลักจริยธรรมเป็นข้อนำทาง

จากเอกสารดังกล่าวสรุปได้ว่าลักษณะของอิทธิบาท ๔ ได้ว่า ลักษณะของอิทธิบาท ๔ นั้น จะมีความสอดคล้องกัน คือ เมื่อมีฉันทะ พอใจที่จะเรียนแล้ว ก่อให้เกิดความเพียรพยายามเกิดขึ้นเพราะหวังที่จะเรียนให้ได้ผลดีตามที่ตนเองปรารถนา เมื่อขณะที่เรียนก็มีความเอาใจใส่เชื่อฟังตามที่ครูสอน ไม่หยอกล้อเพื่อเล่น ไม่ละทิ้งงานที่ได้รับมอบหมายจากครู เมื่อส่งครูแล้วเห็นความ

^{๕๙} ดวงเดือน พันธุมนาวิน, การบริหารงานบุคคลแผนใหม่, (กรุงเทพมหานคร : ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๔๔), หน้า ๒-๔.

บกพร่องหรือผิดพลาดเกิดขึ้นก็พิจารณาหาข้อผิดพลาดนั้น แล้วก็แก้ไขเพื่อที่จะทำให้งานนั้นสมบูรณ์ยิ่งขึ้นไป

สรุปได้ว่า หลักการและแนวคิดในการทำงาน ให้ประสบผลสำเร็จ ตามหลักอิทธิบาทที่ปรากฏ ในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาทความหมายของอิทธิบาท ๔ หมายถึง หลักธรรมนำไปสู่ความสำเร็จ คือ ฉันทะ ความพอใจ, มีใจรักในงานที่ทำ ด้วยใจรัก วิริยะ ความพากเพียรอดทน ต่อความลำบากยากเย็น ไม่ว่าจะเป็นอาชีพใดๆ ก็ตามขอให้ทำอย่างสุจริต จิตตะ เอาจิตฝกฝึ ฝายใจรัก ด้วยความพยายาม ด้วยเอาจิตพยายามอาชีพนั้นๆ ให้บรรลุผลสำเร็จ วิมังสา ใช้ปัญญาสอบสวนในงานที่ทำ ดิตรอง หาเหตุผลและปรับปรุงแก้ไข เพื่อจะให้ประสบผลสำเร็จให้ดียิ่งๆ ขึ้นไปจากผลการศึกษาหลักการและแนวคิดในการทำงาน ให้ประสบผลสำเร็จตามหลักอิทธิบาททุกๆ คน ถ้านำหลักอิทธิบาทไปใช้ จะประสบผลสำเร็จในหน้าที่การงานทุกอย่าง ไม่ว่าจะเป็นการทำงานราชการ การทำงานค้าขาย การทำงานอุตสาหกรรม การทำงานเกษตร และการประกอบอาชีพเครื่องปั้นดินเผา ถ้ามีความตั้งใจทำ ก็มีความสุข ในการทำงาน ยินดีในสิ่งที่ตนได้กระทำในงานนั้นด้วยความเต็มใจทำ ตั้งใจทำ พอใจในการทำงาน ให้ประสบผลสำเร็จยิ่งๆ ขึ้นไป